

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього
НАН України»**

**ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ТЕНДЕНЦІЇ,
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА МЕТОДИ
РЕГУЛЮВАННЯ**

Науково-аналітична доповідь

Львів 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА СТРУКТУРНО-КВАЛІМЕТРИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ	4
1.1. Стан і тенденції зовнішньої вимушеної міграції населення	4
1.2. Соціально-демографічний профіль вимушеної міграції:	13
1.2.1. Німеччина.....	13
1.2.2. Польща.....	23
1.3. Соціально-демографічні наслідки вимушеної міграції населення	27
Розділ 2. СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ ТА ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ ВИМУШЕНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПРОЕКЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ	35
2.1. Інструменти забезпечення репатріації вимушених мігрантів: практики передових економік світу	35
2.2. Резерви нівелювання втрат людського потенціалу в умовах вимушеної міграції населення України	42
ВИСНОВКИ.....	47

ВСТУП

Людський потенціал на тлі інноваційно-технологічного прогресу є ключовою детермінантою розвитку країни та її регіонів. Водночас воєнна агресія РФ проти України та широкомасштабне вторгнення ворожої країни призвели до формування панічних еміграційних настроїв серед мешканців України та призвели до міграційної кризи – критичних масштабів вимушеної міграції. Висока еміграційна мобільність населення України у результаті виїзду значної кількості дітей і жінок у репродуктивно і економічно активному віці, а також військова мобілізація чоловічого населення прискорили процеси деформації статевовікової структури населення, погіршили соціально-економічний та психологічний клімат суспільства в цілому, та, у підсумку інгібували процеси природного демографічного відтворення і нарощення людського потенціалу. Відсутність статистичної інформації щодо кількісно-структурних характеристик вимушеної міграції актуалізують дослідження вимушеної зовнішньої міграції населення України.

Прискорене розростання традиційних еміграційних потоків і каналів унаслідок виїзду значної кількості населення до країн Європейського Союзу, поруч із скасуванням будь-яких візових і паспортних обмежень, швидкої реалізації ефективних заходів щодо соціальної підтримки переселенців у окремих державах ЄС через надання можливості безкоштовного проживання, проїзду та юридичної легалізації у країнах тимчасового перебування актуалізували потребу досліджень вимушеної міграції населення України.

Характерною ознакою вимушеної мобільності населення є те, що у процес міграції залучені ті верстви населення, які за звичних обставин не мали міграційних намірів і не були міграційно активними. З іншого боку, інтенсивна еміграційна мобільність підвищує ймовірність виникнення ризиків для соціально-економічного середовища, демографічної сфери України.

Таким чином, у науково-аналітичній доповіді сформовано соціально-демографічний профіль вимушеної міграції з України. Ідентифіковано тенденції та чинники посилення втрат людського потенціалу у результаті вимушеної зовнішньої міграції населення України. Обґрунтовано шляхи нівелювання втрат людського потенціалу, зокрема створення умов для відновлення соціально-демографічної стійкості країни через стимулювання природного відтворення, інтеграцію та асиміляцію внутрішньо переміщених осіб, рееміграцію населення за кордону, лібералізацію міграційного законодавства відповідно до потреб економіки.

Автори: к.е.н. Бараняк І.Є., Янович А.В.

Науково-аналітичну доповідь підготовлено в межах у межах виконання НДР «Вимушена міграція населення: закономірності та наслідки для розвитку людського потенціалу України» (номер державної реєстрації 0123U102963).

РОЗДІЛ 1. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА СТРУКТУРНО-КВАЛІМЕТРИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ

1.1. Стан і тенденції зовнішньої вимушеної міграції населення

Надвисокий рівень міграційної активності населення України в умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України однозначно негативно впливає на параметри демографічного та соціально-економічного розвитку України. Деформація екістико-поселенського простору держави, трансформація статевовікової структури населення України у бік старших вікових груп, деградація шлюбно-сімейних відносин унаслідок виїзду значної кількості жінок та дітей є лише окремими прикладами процесів, які каталізують розвиток деструктивних соціально-економічних явищ.

Оскільки людські ресурси та інтелектуально-кадровий потенціал виступають однією з необхідних передумов у забезпеченні планомірного розвитку держави, питання вияву та моніторингу рівня демографічних втрат у результаті вимушеної міграції, оцінювання структурно-кваліметричних характеристик зовнішньої міграції у розрізі ключових країн-реципієнтів переселенців з України набирають особливо високої ваги та актуальності. Зрештою сучасна міграційна криза є набагато масштабнішою та загрозливішою для економічної та демографічної безпеки країни, ніж усі міграційні явища, які мали місце в Україні до 2022 р., що відповідно доводить потребу формування та апробації нових підходів до детермінації міграційних втрат населення.

Водночас варто зауважити, що наявний стан статистичного обліку процесів зовнішньої вимушеної міграції населення органами державної влади України є вкрай незадовільним, так як більшість даних отримуються шляхом експертних опитувань та соціологічних анкетувань, які не у повній мірі репрезентативно відображають реальний стан проблем вимушеної міграції та мають здебільшого довідковий характер. З іншого боку, наявні статистичні відомості Прикордонної служби України щодо перетину кордону громадянами України після 24 лютого 2022 р., а також інформація Державної служби статистики України, Державної міграційної служби України та профільних міністерств не дають змоги зробити повні висновки щодо кількісно-структурних параметрів вимушеної міграції, що говорить про незадовільний рівень інституційної спроможності органів державної влади України здійснювати ефективний облік процесів міграції в умовах форс-мажорних ситуацій.

Відтак, вияв закономірностей та формування соціально-демографічного профілю вимушених мігрантів з України доцільно здійснювати на основі інформації статистичних відомств основних країн-реципієнтів мігрантів з України, та даних міжнародних профільних установ, які надають вичерпну інформацію щодо осіб з України, які отримали тимчасовий захист.

Упродовж ХХ ст. в Україні спостерігалось декілька міграційних хвиль (табл. 1.1), які виникали у результаті політичних переслідувань (міжвоєнний та повоєнний період ХХ ст.), бідності та безробіття населення (90-ті роки ХХ ст. - поч. ХХІ ст.). Саме вимушена міграція, спричинена вторгненням РФ на

територію України, зважаючи на масштабність, матиме довгостроковий деструктивний вплив на подальший розвиток демографічних процесів та формування людського потенціалу в Україні.

Таблиця 1.1

Періодизація процесів міграції з України

Хвилі міграційної активності	Часовий період	Причини міграції	Особливості
I	Друга половина XIX ст. – поч. XX ст.	економічні	Міграція набуває сезонного характеру, поширена маятникова міграція, відсутність стійких діаспорних громад та низький рівень інституціоналізації
II	Міжвоєнний період (1918-1945 рр.)	військово-політичні	Еміграція політичної еліти та населення, яке не сприймало політику русифікації й колективізації, формування інституту української діаспори
III	Повоєнний період (1945-1990 рр.)	політичні	Низький рівень еміграційної активності населення через існування «залізної завіси», штучних обмежень та заборон на виїзд
IV	Період незалежної України від 1991 р.	економічні	Нарощення міграційної мобільності, швидке зростання чисельності українських емігрантів у країнах Євросоюзу, відродження громадської активності українців, посилення інтенсивності економічних зв'язків та співпраці
V	2010-2021	освітньо-економічні; безпекові (з 2014 р.)	Інтелектуалізація міграції з України, яка замінила «заробітчанську» хвилю; з 2014 р. перша хвиля вимушеної міграції у результаті анексії Криму та окупації частини Донецької та Луганської областей
VI	Лютий 2022 р. – до тепер	Військово-безпекові	Виїзд з України близько 5 млн осіб (здебільшого жінок та дітей) через повномасштабне вторгнення

Джерело: узагальнено автором

Так, за оперативними даними ООН станом на 29 серпня 2023 р. кількість утікачів від війни в Україні становила 11,3 млн осіб або близько чверті населення України і за своїми масштабами відноситься найбільш масової вимушеної міграції в Європі з часів Другої світової війни. При цьому за вектором переміщення населення зовнішня вимушена міграція займає лівову частку, оскільки за кордон у результаті вторгнення РФ на територію України виїхало більше 6,1 млн осіб (55 %), в той час як в межах України змушені були залишити свої помешкання майже 5,1 млн мешканців України (рис. 1.1).

Зважаючи на те, що у процесі внутрішньої вимушеної міграції здійснюється лише перерозподіл мешканців країни до місць безпечного проживання, фокус досліджень насамперед варто зосереджувати довкола моніторингу обсягів та структурно-кваліметричних характеристик переїздів зовнішнього спрямування, які підвищують ризики нарощення демографічних втрат та вимивання людських ресурсів у економічно активному віці.

■ зовнішня вимушена міграція ■ внутрішня вимушена міграція

Рис. 1.1. Вимушена міграція населення України: структурно-векторний підхід, станом на 30 червня 2024 р.

Джерело: побудовано автором за даними [1]

Оцінювання доступних даних щодо зовнішньої вимушеної міграції показали, що близько 6 млн переселенців з України припадає на країни Європи та 558 тис. осіб на держави поза її межами [2].

У кількісному вимірі найвищий рівень еміграції вимушених переселенців з України зафіксовано у Німеччині, Польщі та Чехії, у яких сукупно за програмами тимчасового захисту зареєстровано майже 2,5 млн осіб або 40 % сукупності вимушених мігрантів. До країн-реципієнтів, де зафіксовано понад 100 тис. переселенців також входить Велика Британія, Іспанія, Італія, Словаччина, Молдова, Нідерланди та Ірландія (рис. 1.2). У просторовому вимірі понад дві третини зареєстрованих вимушених мігрантів припадає на країни ЄС.

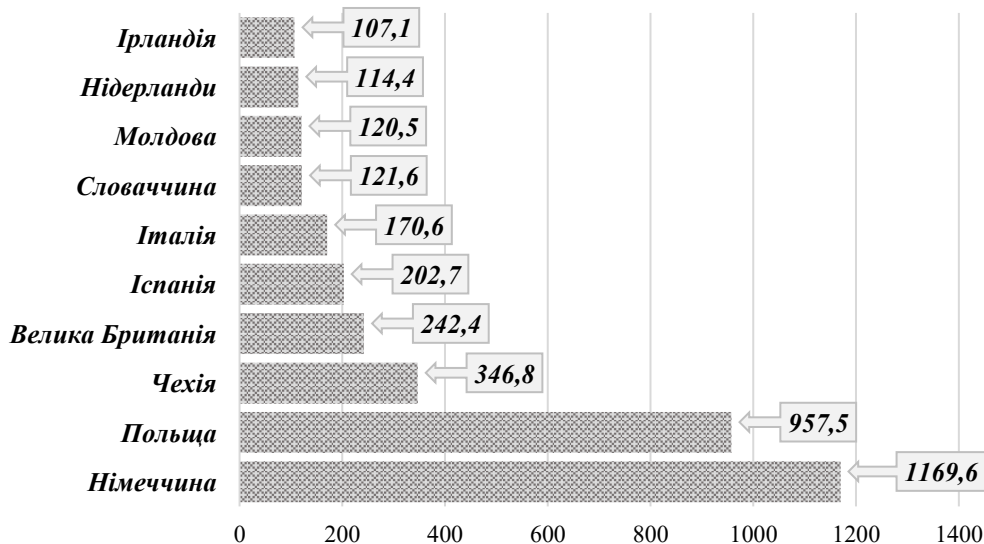

Рис. 1.2. Топ-10 країн-реципієнтів вимушеної міграції з України (станом на 30 червня 2024 р.)

Джерело: побудовано автором за даними [3]

¹ Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних ООН: сайт. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

² Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних ООН: сайт. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

³ Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних ООН: сайт. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Активізація еміграційних потоків з України підвищила навантаження на систему соціального захисту держав-реципієнтів людських ресурсів, особливо у країнах з порівняно незначною кількістю мешканців. Так, у розрахунку на 100 тис. населення найвищий рівень присутності українців станом на 31 серпня 2023 року спостерігається у Молдові, Естонії, Чехії та Польщі, де зареєстровано 450, 365, 345 та 257 вимушених мігрантів відповідно (рис. 1.3).

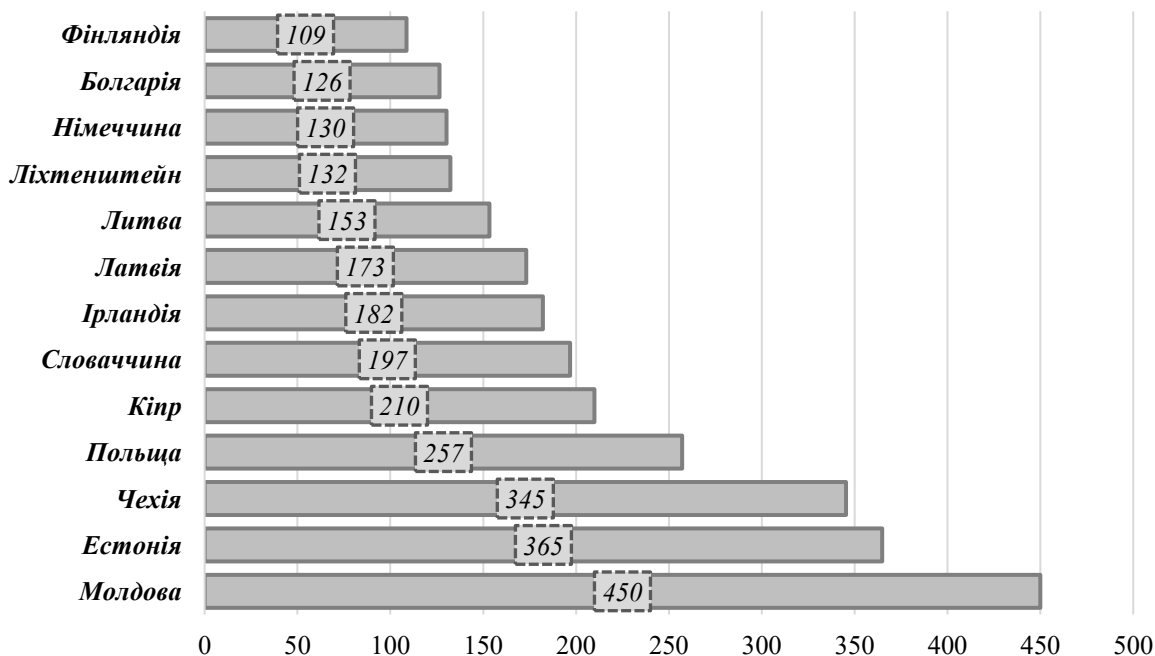

Рис. 1.3. Співвідношення кількості українських мігрантів до населення країн-реципієнтів, у розрахунку на 100 тис. населення

Джерело: побудовано автором на основі статистичних даних

Загалом у країнах ЄС за період з 2022 року до I кварталу 2024 року зареєстровано 5,6 млн бенефіціарів тимчасового захисту. Пік прибуття вимушених мігрантів з України у країни ЄС припадає на II квартал 2022 року, коли було оформлено більше 1,8 млн дозволів на тимчасовий захист, тоді як на противагу у II кварталі 2023 активність реєстрації мігрантів з України знизилась більш ніж на 85 %, а на початку 2024 року зменшилась до 200 тис. осіб на квартал. Як видно з рис. 1.4 інтенсивність реєстрації вимушених мігрантів з України та оформлення дозволу на тимчасовий захист у країнах ЄС прямо пропорційно пов'язана із географічною близькістю держави-реципієнта до українського кордону та державної політики приймаючих сторін стосовно соціально-економічної підтримки вимушених мігрантів.

Зокрема, у I-II кварталах 2022 року найвищий рівень реєстрації утікачів від війни зафіксовано у Польщі та Словаччині, в той час як починаючи із III кварталу 2022 року перше місце незмінно займає Німеччина, яка забезпечила один з найвищих стандартів соціального захисту мігрантів з України. Відтак станом на кінець I кварталу 2024 року близько 40 % або 72,7 тис. вимушених мігрантів з України оформили статус тимчасового захисту саме у Німеччині.

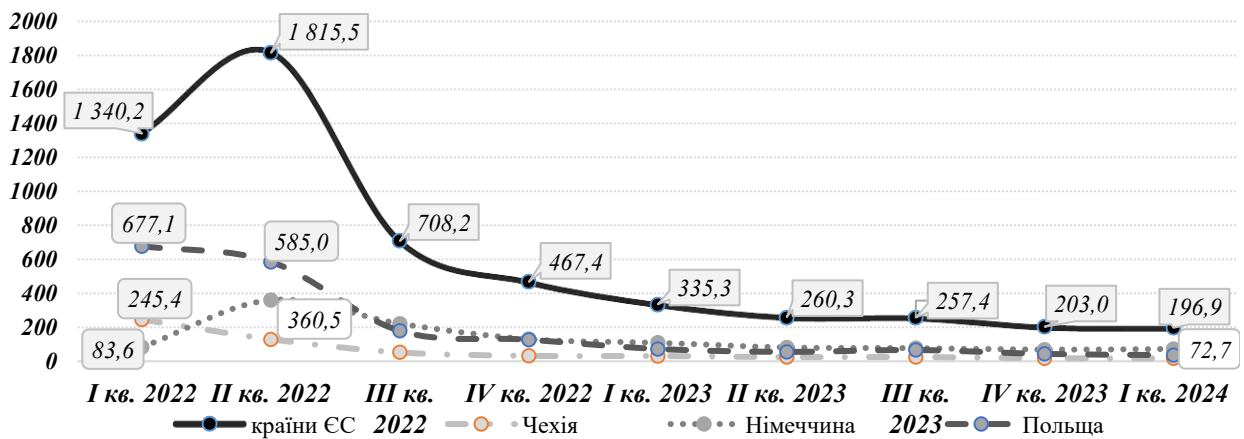

Рис. 1.4. Інтенсивність реєстрації вимушених мігрантів з України у ключових країнах-реципієнтах ЄС, тис. осіб, 2022-2024 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [4]

Складність обліку процесів вимушеної міграції на основі дозволів щодо тимчасового захисту та статусу біженця полягає в тому, що міграційна статистика облікує випадки міграції, але не людей, які мігрують. Кількість випадків міграції може дещо перевищувати кількість мігруючих, оскільки протягом досліджуваного періоду особа може переїжджати з країни в країну кілька разів. Зокрема, у Польщі станом на кінець серпня 2023 року було оформлено більше 1,6 млн дозволів на тимчасове проживання, проте активними залишалися лише близько 950 тис. реєстрацій. З одного боку, це може говорити про те, що частина утікачів від війни після деокупації частини територій та відносної стабілізації ситуації в Україні повернулись назад. З іншого боку, це свідчить про те, що утікачі від війни такі країни як Польща, Словаччина, Румунія, Молдова, Угорщина розглядають у більшій мірі як транзитну (тимчасову) у процесі переміщення до нового постійного місця проживання.

Серйозність втрат демографічного потенціалу залежить не лише від чисельності вибулого населення, а й від їхніх структурно-кваліметричних характеристик, серед яких ключове місце займає статевовікова.

Моніторинг інформації щодо статевовікового розподілу вимушених мігрантів з України у країнах ЄС дозволив сформувати демографічний портрет типового емігранта, який зазнав значних трансформацій упродовж 2022-2024 рр. До 2021 року рівень міграційної мобільності та готовності населення до переїзду закордон у більшій мірі формувався під впливом дії соціально-економічних чинників, до яких належить незадовільний матеріальний стан домогосподарства, відсутність перспектив кар'єрного зростання, низький рівень оплати праці поруч із високим рівнем безробіття. Відтак кількість випадків міграції зростала в міру погіршення соціально-економічної безпеки сімей переселенців, водночас середньостатистичний мігрант з України здійснював виїзди закордон на постійній чи тимчасовій основі здебільшого з метою працевлаштування чи навчання, здобуття досвіду, здобуття професійно-кваліфікаційних навичок та вмінь, покращення матеріально-фінансового становища сім'ї та родичів в

4 Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex – quarterly data. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_ASYTPFQ/default/table

Україні. У демографічному вимірі левову частку довоєнних мігрантів становили чоловіки у працездатному віці, разом з тим простежувалась тенденція зростання ролі жіночої міграції у загальній структурі виїздів закордон.

На противагу вимушений мігрант воєнного періоду – це жінка з дитиною у віці 30-40 років або багатодітні сім'ї, які здебільшого доволі слабо володіють державною мовою країн-реципієнтів, характеризуються низьким рівнем соціально-економічної опірності та лінгвістично-психологічної адаптивності до правил життя приймаючого соціуму. У кількісному вимірі із 4,4 млн вимушених переселенців зареєстрованих у країнах ЄС станом на початок 2024 року на дітей у віці до 18 років припадає 1,4 млн осіб або 32,6 %, ще 1,1 млн та 1,6 млн мігрантів здійснили вимушений переїзд у віці 18-34 рр. та 35-64 рр. відповідно. Водночас населення пенсійного віку характеризується порівняно низьким рівнем залученості до міграційних процесів, так як у віковій групі понад 65 років у країнах ЄС зареєструвалось за програмами тимчасового захисту лише 270 тис осіб. У статевому зрізі практично у всіх вікових групах понад 18 років переважають жінки. В цілому віковий розподіл утікачів від війни жіночої статі більш рівномірний ніж чоловічої. Майже 45 % мігрантів чоловіків – це діти у віці до 18 років, в той час як рівень реєстрації у старших вікових групах порівняно незначний (рис. 1.5).

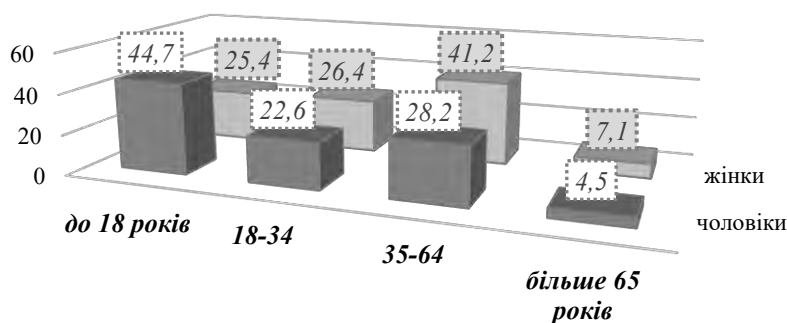

Рис. 1.5. Статевовікова структура вимушеної міграції з України до країн ЄС, станом на 1 січня 2024 року, %

Джерело: побудовано автором за даними [3]

Аналіз статевовікових параметрів вимушених переселенців наочно демонструє обсяги демографічних втрат, які в умовах затягування воєнних дій в Україні можуть із потенційних стати фактичними та унеможливити нормалізацію соціально-економічних процесів у період повоєнної відбудови країни.

Втрати людських ресурсів колосальні та у подальшому можуть мати катастрофічні наслідки для національної безпеки України. Адже порівняльний аналіз статистичних даних щодо кількості наявного населення в Україні у різних вікових групах станом на 1 січня 2022 року та інформації щодо осіб, які емігрували до держав Євросоюзу із України показав, що упродовж 2022-2023 рр. виїхали та отримали статус тимчасового захисту близько 20 % дітей, 18,7 % та 13,3 % жінок у віці 18-34 рр., та 35-65 рр. відповідно. Водночас наведені дані не у достатній мірі відображають реальну картину демографічних втрат, оскільки

⁵ Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

не враховують тих осіб, які виїхали в інші країни, в тому числі були примусово депортовані на територію рф та білорусі.

Зрештою еміграція жінок у фертильному віці, особливо у вікових групах до 35 років поруч із мобілізацією працездатних чоловіків до війська, надвисока смертність чоловіків у працездатному віці та їх інвалідизація у результаті виконання бойових завдань на фронті, у підсумку призвела як до розриву традиційних шлюбних відносин між чоловіком та жінкою, так і створила передумови до формування у молодих сім'ях репродуктивної установки орієнтованої на відкладене батьківство. У перспективі критично низькі значення детермінант народжуваності сприятимуть збереженню та поглибленню тенденцій звуженого типу природного демовідтворення, прискореного старіння нації та середнього віку материнства.

З іншого боку, незважаючи на те, що в умовах воєнного часу виїзд чоловіків з України обмежено на законодавчому рівні, у країнах ЄС отримали дозвіл на проживання за програмами тимчасового захисту майже 675 тис. осіб чоловічої статі у віці понад 18 років, а це становить близько 16 % від усієї сукупності повнолітніх вимушених мігрантів. Порівняльний аналіз даних щодо статевого розподілу утікачів від війни у розрізі країн Євросоюзу дозволив виявити закономірність нерівномірного розподілу чоловіків і жінок. Так, до держав із високим рівнем участі жінок у процесі вимушеного переміщення до нового місця проживання слід віднести Італію, Польщу та Литву, де статеве співвідношення утікачів від війни становить 80 жінок на 20 чоловіків. Натомість в Угорщині, Португалії, Ісландії, Франції та Румунії частка чоловіків у загальній сукупності коливається в межах від 34 % до 46 % (рис. 1.6).

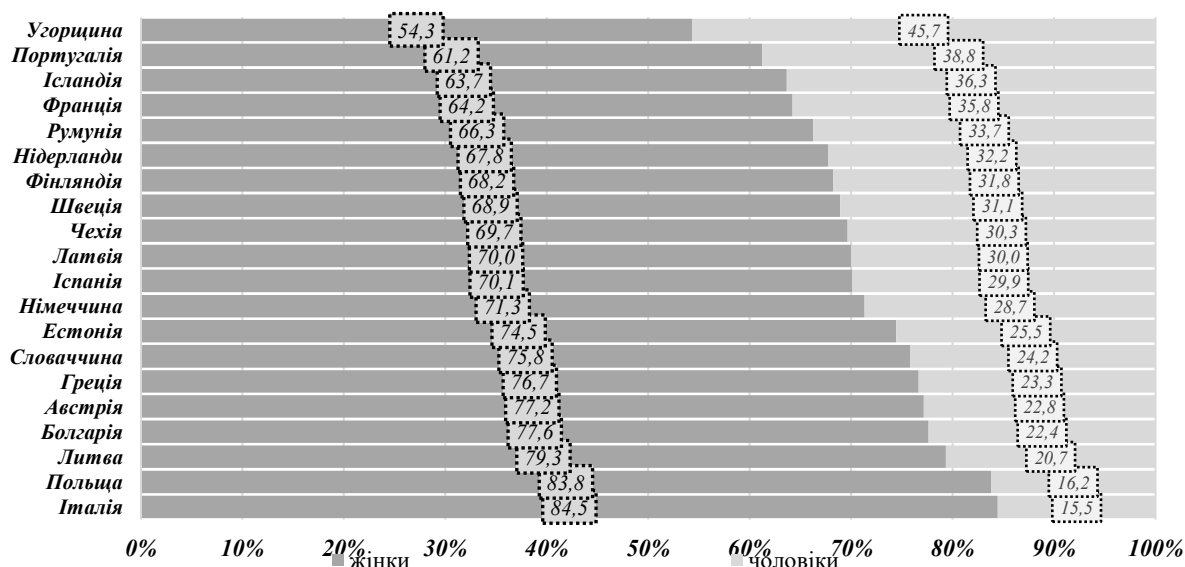

Рис. 1.6. Статеві структура вимушених мігрантів з України у віці понад 18 років у окремих країнах ЄС станом на 1 січня 2023 року, %

Джерело: побудовано автором за даними [6]

Високий рівень диференціації значень даного індикатора у різних країнах ЄС дозволяє висунути гіпотезу про присутність випадків незаконної міграції та функціонування нелегальних каналів перетину кордону. Це особливо актуально

⁶ Decisions granting temporary protection by citizenship, age and sex. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

для прикордонних територій Словаччини, Угорщини, Румунії та Молдови, де кордон з Україною із вищенаведеними державами проходить у більшій мірі через гірську місцевість із лісами й річками та у сукупності забезпечує сприятливий рельєф для переправлення мігрантів через державний кордон України поза пунктами пропуску.

Для прикладу, за статистичними даними Міністерства внутрішніх справ Словацької Республіки кількість викритих спроб нелегального перетину кордону у цій країні на ділянці, яка межує з Україною зросла із 21 до 508 або у 23,6 рази за період 2021-2022 рр. При цьому у статевому зрізі у 2022 р. понад 95 % ухиянтів паспортного контролю – це чоловіки, з них 99 % – військовозобов’язаного віку (рис. 1.7, рис. 1.8).

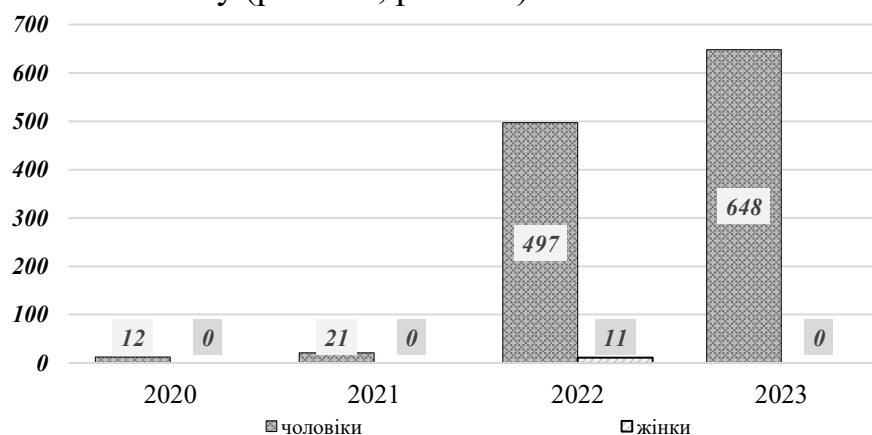

Рис. 1.7. Кількість нелегальних спроб перетину Україно-Словацького кордону, 2020-2023 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [7]

Враховуючи той факт, що офіційна статистика відображає лише викриті спроби нелегального перетину кордону, а спільний кордон Словаччини і України становить лише 97 км та є найкоротшим за протяжністю порівняно із іншими країнами, видається за доцільне висунути гіпотезу: реальні обсяги нелегальної міграції серед чоловіків можуть у десятки, а той сотні разів перевищувати офіційні дані.

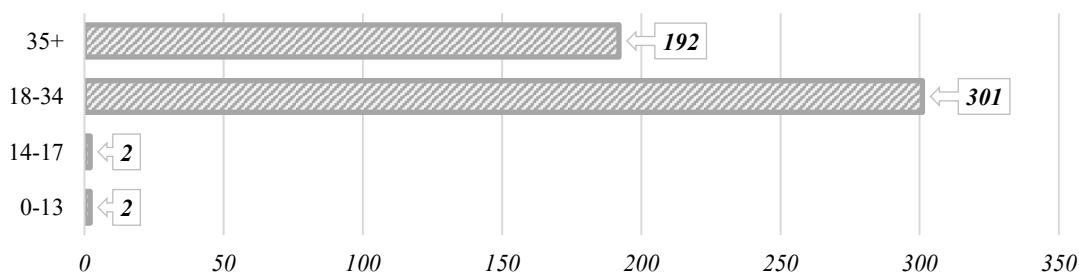

Рис. 1.8. Вікова структура нелегальних мігрантів-чоловіків з України у Словаччині у 2022 р., осіб

Джерело: побудовано автором за даними [8]

⁷ Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie cudzincov na Slovensku. 2022. URL: https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocenky/rok_2020/2020-I.polrok-UHCP-SK.pdf

⁸ Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie cudzincov na Slovensku. 2022. URL: https://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocenky/rok_2020/2020-I.polrok-UHCP-SK.pdf

Помітне зростання обсягів чоловічої міграції у значній мірі пов'язане із функціонуванням корупційних схем та діяльністю широкого кола так званих міграційних посередників в Україні, які за окрему плату надають консультаційні послуги щодо нелегального виїзду чоловіків закордон. Серед найпоширеніших нелегальних схем є перетин закордон по підроблених документах, оформлення опікунства чи статусу багатодітного батька, виїзд на лікування, необґрунтоване зняття з військового обліку через стан здоров'я, виїзд з України у статусі волонтера через реєстрацію у системі «Шлях». Для прикладу, за даними розслідувань за період з 24 лютого 2022 року до 25 квітня 2023 року у системі «Шлях» було зареєстровано більше 192 тис. записів про виїзд з метою отримання гуманітарної допомоги, проте виїхали та не повернулися назад близько 19 тис. чоловіків або близько 10 % від усієї сукупності [9].

Такий стан справ наочно демонструє присутність явища корупції серед державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, що в умовах ведення активних бойових дій із армією РФ підриває основи національної безпеки України, а також послаблює рівень довіри суспільства до ефективності й дієвості управлінських заходів державних органів влади воєнного періоду.

Таким чином, керівним органам влади, з одного боку, доцільно впроваджувати заходи спрямовані на посилену боротьбу із проявами корупції у різних її формах та видах, в той час як, з іншого, активізувати роботу над розробкою ключових положень національної стратегії демографічного розвитку України та програм рееміграції утікачів від війни у період повоєнної відбудови. На нашу думку, державна політика щодо повернення громадян України з-за кордону повинна реалізовуватись у тісній співпраці із органами влади ключових держав-реципієнтів вимушених мігрантів, а напрями заходів регулювання вимушеної міграції, повинні включати заходи щодо: (1) підтримки вимушено переміщених осіб, (2) стимулювання рееміграції в Україну, (3) ефективного використання міграційного капіталу через спрямування грошових переказів мігрантів на інвестиційні цілі, трансфер набутих знань та навичок.

Зрештою рівень потенційних втрат людських ресурсів детермінується в площині подальших намірів вимушених мігрантів з України закріпитися у країні тимчасового перебування або ж повернутися назад після завершення бойових дій та стабілізації ситуації в Україні. Зокрема, згідно з соціологічним дослідженням ООН, яке проводилось у квітні–травні 2023 року, майже дві третини українських біженців готові реемігрувати назад у поствоєнному періоді. Однак такий намір заявили переважно особи старшого віку, які проживають в країнах, що територіально межують з Україною, а також мають близьких членів сім'ї в Україні [10]. З іншого боку, за даними опитування Агентством ЄС з основних прав (FRA), яке проводилось наприкінці 2022 року, лише третина респондентів заявили про намір повернутися назад в Україну, тоді як 23 % учасників

⁹ Виїхали за системою "Шлях": в Україну не повернулися майже 19 тисяч військовозобов'язаних, — нардеп. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/575026-vijihali-za-sistemoju-shlyah-v-ukrajinu-ne-povernulisya-mayzhe-19-tisyach-viyskovozobov-yazanih-nardep>

¹⁰ Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #3 (February 2023). URL: <https://reliefweb.int/report/poland/lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-ukraine-3-february-2023>

досліджень ще не визначилися зі своїм майбутнім, решта (близько 40 %) – планують залишатися й надалі закордоном. При цьому, чоловіки (45%) частіше, ніж жінки (35%), планували залишатися в країні тимчасового захисту. Основними причинами для реєміграції називалися покращення безпекової ситуації, воз'єднання із сім'єю, проблеми з умовами проживання в країні, яка приймає вимушених мігрантів [11].

Відтак результати соціологічних опитувань фіксують доволі високий рівень невизначеності намірів, проте водночас простежується тенденція до зростання частки переселенців, які планують й надалі залишатися в країні тимчасового проживання.

Інтеграція українських мігрантів у соціально-культурний та економічний простір держав Євросоюзу матиме однозначно позитивний вплив на показники ринків праці країн-реципієнтів. Географічна та історико-культурна наближеність України до Європи, сформованість інституту діаспори, надання статусу тимчасового захисту сприятимуть зростанню участі вимушених переселенців у робочій силі. Для прикладу, Європейський центральний банк очікує, що коефіцієнт участі в робочій силі країн Євросоюзу українських мігрантів працездатного віку коливатиметься в межах 25 - 55% у середньостроковій перспективі. Водночас робоча сила ЄС зросте на 0,2–0,8%, або на 0,3–1,3 мільйона осіб [12].

Відтак, до країн із високим рівнем вимушеної міграції належить Німеччина та Польща спробуємо здійснити компаративний аналіз соціально-демографічних характеристик утікачів від війни саме цих країн.

2.2. Соціально-демографічний профіль вимушеної міграції з України у розрізі ключових країн-реципієнтів

1.2.1. Німеччина

Інтенсивні міжтериторіальні міграційні потоки формуються між територіями, які пов'язані географічною близькістю, історичною та ментальною спорідненістю, тісними економічними зв'язками. Німеччина, за результатами довоєнних досліджень МОМ серед потенційних українських мігрантів займала друге місце (після Польщі) в списку найбільш бажаних країн для працевлаштування за кордоном, позаяк третина респондентів серед різних варіантів обирали Німеччину як країну можливої трудової міграції [13]. Таким чином, упродовж 1992-2021 рр. в даній країні проходив процес формування української діаспори, яка станом на початок 2022 року становила близько 155 тис. громадян України.

На загал можна виокремити три хвилі сучасної міграції українців до Німеччини. Перша – 1992–2004 рр., друга – 2013-2021 рр., та третю – найбільш

¹¹ Fleeing Ukraine: Displaced people's experiences in the EU. URL: <http://fra.europa.eu/en/publication/2023/ukraine-survey>

¹² Туча О., Співак І., Бондаренко О., Пограська О. Вплив українських мігрантів на економіки країн-реципієнтів. 2022. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf

¹³ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми. 2017. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf

масштабну, яка безпосередньо пов'язана із вимушеною міграцією. Порівняно швидкі темпи зростання чисельності української громади припадали на 1992–2004 рр. (в середньому на 10 тис. осіб щороку), і 2013–2021 рр. (в середньому на 6 тис. осіб за рік).

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України та поруч із ракетним терором великих міст спровокувало формування найбільш масштабного за кількісним значенням міграційного потоку утікачів від війни до Німеччини. Насамперед вимушені мігранти, обираючи країну в'їзду здійснювали переїзд до держав, де проживають родичі, знайомі чи друзі, які могли б полегшити процес адаптації до них умов проживання. Разом із тим Німеччина забезпечила один з найвищих стандартів соціального забезпечення серед країн Євросоюзу, так як допомога й соціальна підтримка біженців із України, надається не згідно з Законом про соціальну допомогу пошукувачам притулку, а відповідно до положень Кодексу соціального забезпечення [14]. Це означає, що біженці з України, які в'їхали на територію Німеччини після 24 лютого 2022 року забезпечені таким же рівнем соціального захисту як і безпосередньо місцеве населення Німеччини, а статус вимушеного емігранта з України прирівнюється до статусу безробітного у Німеччині.

Зокрема, у 2023 році середній розмір допомоги українським біженцям в Німеччині становив близько 420 євро на особу, при цьому одинокі дорослі та батьки-одиначки можуть розраховувати на виплати у розмірі 502 євро, тоді як рівень фінансової допомоги для дітей у залежності від вікової категорії коливається в межах 318-420 євро (рис. 1.9).

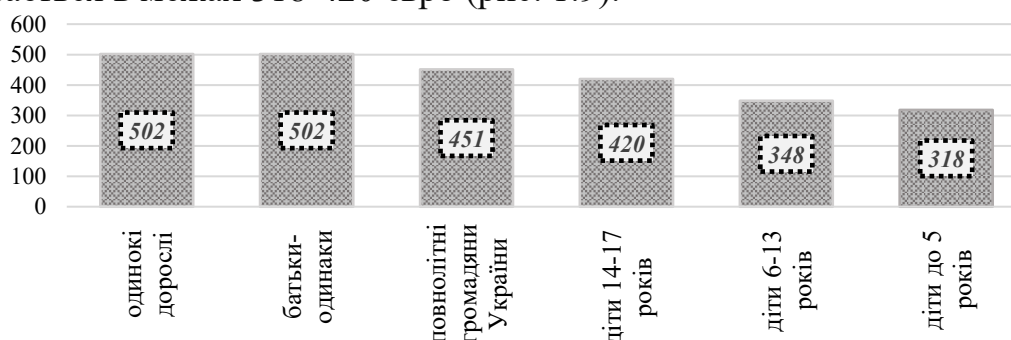

Рис. 1.9. Соціальні виплати вимушеним мігрантам з України в Німеччині у 2023 р., євро

Джерело: побудовано автором за даними [15]

Додатково у 2024 р. Федеральний уряд через зростання цін та тарифів для населення індексував розмір фінансової допомоги для українців зареєстрованих за програмами тимчасового захисту у середньому на 10,6 % [16], що в цілому покращило рівень соціально-економічної захищеності переселенців з України.

У кількісному вимірі упродовж 2022 – I півріччя 2023 рр. за програмою тимчасового захисту у ФРН зареєструвалось близько 1 млн. вимушених

¹⁴ Федеральне відомство у справах міграції та біженців. URL: <https://www.germany4ukraine.de/hilfeportal-ua>

¹⁵ Інформація для біженців у Німеччині на 2023 рік. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/informacia-dla-bizenciv-u-nimeccini-na-2023-rik-10345>

¹⁶ У Німеччині біженцям підвищать виплати: скільки отримають українці. URL: <https://focus.ua/uk/economics/589026-u-nimechhini-bizhencyam-pidvishat-viplati-skilki-otrimayut-ukrayinci>

мігрантів, більшість з них і надалі залишаються проживати у цій країні. Загалом у Німеччині на початок 2023 року офіційно зареєстровано 1,164 млн. українців, з яких 86,6 % припадає на мігрантів 2022 року (рис. 1.10). У структурному зрізі українці становлять 8,7 % від усього іноземного населення та вийшли на друге місце за чисельністю іноземців в Німеччині після громадян Туреччини.

Рис. 1.10. Українські мігранти в Німеччині: структурно-динамічний підхід, 2000-2022 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [17]

Необхідною умовою моніторингу українсько-німецького вектору міграційної активності населення є побудова територіально-географічного зрізу міграційних процесів. Адже інтенсивні територіальні переміщення спричиняють зміну не лише статевовікового розподілу населення, але й поселенської структури країни, створюючи, таким чином, центри притягання і виштовхування людських ресурсів. Такі центри формують архітектуру міграційних систем, у тому числі України-Німеччини.

Варто зазначити, що довоєнна міграція населення України до Німеччини мала здебільшого економічну природу, тому основним фактором притягування людських ресурсів до даної країни традиційно виступали полярні значення показників оплати праці та рівня життя в цілому.

У територіальному зрізі станом на 1 січня 2022 р. найбільша кількість українців проживала в південних і східних землях Німеччини, а саме у столиці Німеччини, м. Берліні – 367 українців на 100 тис. населення, Мекленбурзі-Передній Померанії, Саксонії та Баварії – 273, 229 і 228, містах-державах Гамбурзі та Бремені – 228 та 216 українців на 100 тис. населення відповідно. На цих територіях мешкало близько половини громадян України (рис. 1.11). Найменш привабливими для переселенців з України виступали землі Тюрингії та Шлезвіг-Гольштайн – лише 108 та 121 особи на 100 тис. населення.

Нерівномірна густота щільності проживання українців в розрізі федеральних земель Німеччини була тісно пов'язана з дією, як історичних чинників і мережевих зв'язків між мігрантами, які формувались на протязі

¹⁷ Statistik über Schutzsuchende URL:

<https://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1693467159005&code=12531#abreadcrumb>

останніх десятиліть, так і з поточною ситуацією на ринку праці в різних частинах Німеччини. Відповідно зниження рівня безробіття та зростання потреби в кадрах в окремих федеральних землях Німеччини, були одним з основних факторів притягування людських ресурсів. Значну присутність українців у Мекленбурзі-Передній-Померанії можна пояснити впливом історичного фактору, так як ця територія у повоєнний час економічними та господарськими зв'язками була тісно пов'язана з Радянським Союзом.

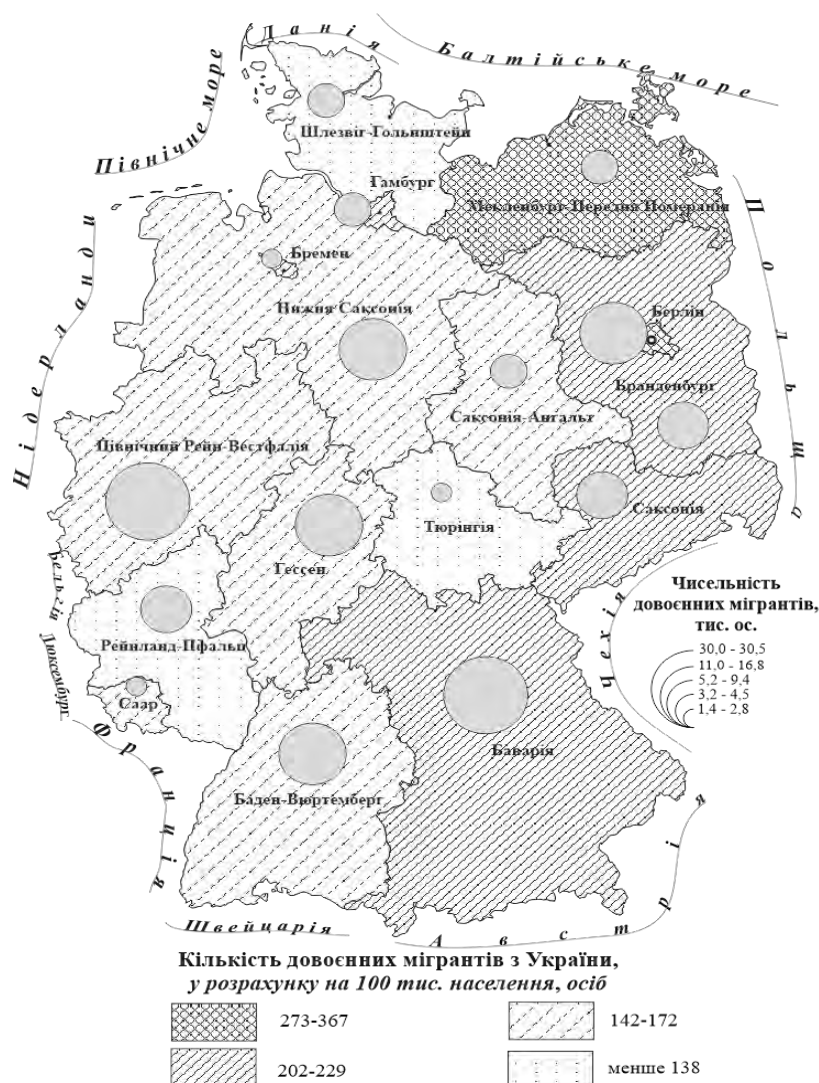

Рис. 1.11. Кількість довоєнних мігрантів з України у розрахунку на 100 тис. населення в розрізі земель Німеччини, 01.01.2022 р.

Джерело: побудовано автором за даними [18]

Натомість хвиля вимушеної міграції має свої специфічні ознаки в екістико-територіальному розселенні, які у великій мірі сформувались під впливом міграційної політики Німеччини щодо біженців з України. На першому етапі вимушених переміщень до Німеччини лівова частка мігрантів традиційно прибували у великі міста, що створювало труднощі у швидкому їх розселенні та підвищувало навантаження на інфраструктуру німецьких мегаполісів. Більшість утікачів від війни, обираючи можливе місце в'їзду до Німеччини, враховували

¹⁸ База даних Федерального статистичного відомства. URL: https://www.destatis.de/DE/Home/_inhalt.html

факт наявності друзів, знайомих чи родичів, які могли б на перших порах допомогти із поселенням та бюрократичними процедурами у процесі реєстрації документів необхідних для оформлення статусу тимчасового переселенця та отримання державної соціальної допомоги.

Оскільки вимушені мігранти з України характеризувалися низьким рівнем економічної активності та соціальної захищеності, у Німеччині було прийнято рішення здійснювати перерозподіл біженців з України, як між окремими федеральними землями, так і в структурі населених пунктів з орієнтацією міграційного вектору насамперед на сільську місцевість та невеликі провінційні містечка. Відповідно, якщо місцями осідання довоєнних мігрантів у Німеччині були зазвичай економічні зони з високим дефіцитом робочої сили (особливо робітничих професій) та низьким рівнем безробіття, то розподіл вимушених мігрантів є більш рівномірним у територіальному зрізі. Так, із 1 млн громадян України, які отримали посвідку на тимчасове проживання у Німеччині до міст, де зареєстровано понад 10 тис. утікачів від війни увійшли лише Берлін, Гамбург, Мюнхен, Ганновер, Кельн, Саарлуї, Дюссельдорф та Лейпциг. Незважаючи на те, що кількість українців, які офіційно проживають у Німеччині зросла у 7,5 разів із 155 тис. до 1164 тис. осіб за період 2021-2022 рр., рівень присутності громадян України, для прикладу, у місті-державі Берлін збільшився лише у 4,6 рази (64,2 тис. осіб на кінець 2022 року проти 13,8 тис. осіб у 2021 році), аналогічні тенденції зберігаються й по інших великих містах.

Разом з тим картографічний метод представлення даних дозволив визначити ключові центри осідання вимушених мігрантів з України (рис. 1.12).

У кількісному вимірі найбільша чисельність утікачів від війни в Німеччині у 2022 р. була зареєстрована у таких федеральних землях як Північна Рейн-Вестфалія (213,8 тис. осіб), Баварія (149,5 тис. осіб), Баден-Вюртемберг (131,1 тис. осіб) та Нижня Саксонія (106,4 тис. осіб). Водночас найвища густина проживання вимушено переміщених громадян України у розрахунку на 100 тис. місцевого населення зафіксована у містах-державах Гамбург, Бремен та Берлін – 151, 149 та 135 осіб на 100 тис. населення відповідно, а також у федеральній землі Меленбург-Передня Померанія – 140 осіб на 100 тис. населення.

З одного боку, політика рівномірного розселення утікачів від війни з України дозволила Федеральному уряду мінімізувати розвиток соціально-економічних дисбалансів у великих містах східних та південних федеральних земель Німеччини, створити передумови для прийняття більш значної кількості біженців з України й інших держав Євросоюзу та оптимізувати процес розподілу витрат на їх соціальний захист та соціальне забезпечення у різних її частинах.

З іншого боку, концентрація значної кількості утікачів від війни у селах погіршила якість процесів соціалізації переселенців з України у приймаючий соціум. Зокрема, попри розвиненість транспортної інфраструктури Німеччини, велика частина сільських населених пунктів позбавлена будь-яких видів громадського транспорту. Разом із тим школи, дитячі садочки, медичні заклади, продуктові магазини та інші життєвонеобхідні інфраструктурні об'єкти концентруються здебільшого в містах, що в умовах відсутності власного авто ускладнює доїзд вимушених мігрантів до ближніх міст, утруднює доступ до закладів охорони здоров'я, освітніх установ, в тому числі обмежує можливості

регулярно відвідувати мовні та інтеграційні курси, здійснювати закупівлю продуктів харчування та у підсумку унеможливує їх швидке працевлаштування на місцевому ринку праці. Таким чином, переселенці, які проживають у сільській місцевості потребують не лише соціально-економічної підтримки з боку органів державної влади, але й допомоги місцевого населення у вирішенні більшості побутових справ. Незважаючи на, у більшій мірі, позитивне та співчутливе ставлення німецького суспільства до мігрантів з України, це підвищує ризики зростання соціально-психологічної втоми у громадян Німеччини від вимушених переселенців у разі затягування воєнних дій.

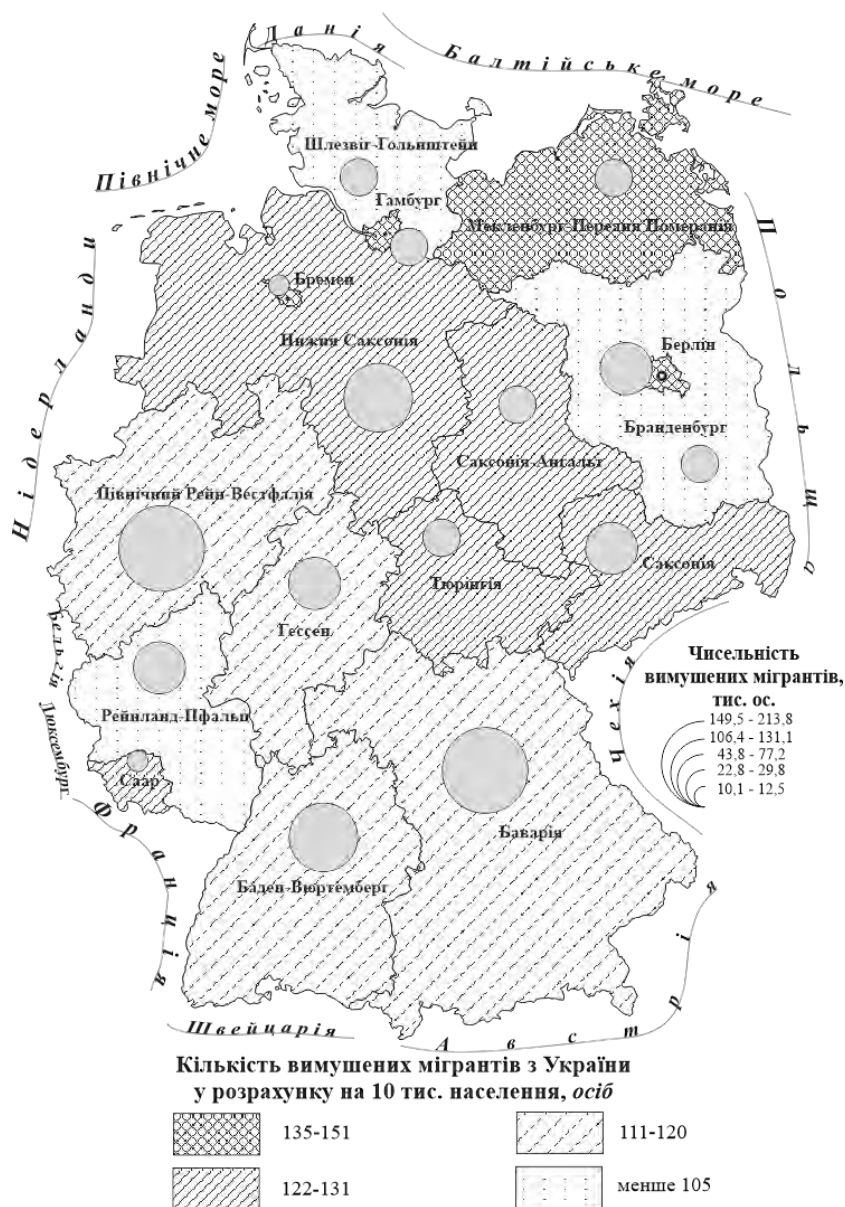

Рис. 1.12. Кількість вимушених мігрантів з України, що припадає на 10 тис. місцевого населення, 01.01.2023 р.

Джерело: побудовано автором за даними [19]

¹⁹ Statistik über Schutzsuchende URL:

<https://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1693467159005&code=12531#abreadcrumb>

Очевидно, що втрати людських ресурсів неминучі, проте рівень реальних демографічних втрат залежать від того, наскільки вимушені мігранти зможуть адаптуватися до умов життя та працевлаштуватися на нових територіях проживання. Таким чином, на нашу думку, високий рівень рееміграційних настроїв серед біженців сільської місцевості проживання зберігатимуться упродовж більш тривалого часу, в той час як у міських демонструватиме тенденцію до зниження при умові продовження воєнних дій в Україні.

Зрештою послідовна ліберальна політика щодо інтеграції та соціально-економічної адаптації вимушених мігрантів з України пов'язана також із внутрішніми демографічними проблемами в Німеччині. Зважаючи на ментально-культурну спорідненість населення обох країн порівняно із мігрантами з Азії та Африки федеральний уряд ще у 2019 р. створив передумови для нарощення трудової та освітньої міграції населення з України через забезпечення можливості протягом шести місяців шукати місце праці в системі професійно-технічної освіти при умові наявності фінансових ресурсів для проживання, заохочення для працевлаштування представників робітничих професій та осіб з середньою освітою, скасування процедури перевірки, чи на вакантну посаду претендує громадянин Німеччини або іншої країни ЄС [20].

У даній країні міграція, починаючи з початку ХХІ ст. виступає чинником стимулювання й пожвавлення процесів відтворення населення, зокрема фактором оптимізації демовідтворювальної структури, зменшення виявів негативних наслідків демографічної кризи на ринку праці та у підсумку відіграє ключову роль у забезпеченні високих стандартів соціально-економічного розвитку країни. Зважаючи, що середній вік постійного населення Німеччини становить 45 років, іноземців – 37 років, а вік вимушених іммігрантів з України у 2022 році – 32 роки (табл. 1.2), вливання навіть частини людських ресурсів з України у випадку їх адаптації та працевлаштування можуть мати серйозний позитивний вплив на демографічне відтворення Німеччини у частині збереження кількісного потенціалу населення, омолодження вікової структури, а також стимулювання зростання людського потенціалу та, з іншого боку, може критично вплинути на перебіг демовідтворювальних та соціально-економічних процесів в Україні.

Моніторинг даних щодо статевовікового розподілу вимушеної міграції з України до Німеччини станом на 1 січня 2023 року наочно підтверджує тезу наявності ризиків нарощення втрат людських ресурсів та потенціалу України. У кількісному зрізі до Німеччини переїхало понад 550 тис. громадян України у віці до 35 років, з них 314,3 тис. припадає на жінок та 239,9 тис. – на чоловіків (рис.1.13). У статевому зрізі особливо висока міграційна активність спостерігається серед жінок у вікових групах 0-18 та 30-50 років, що доводить факт – більшість вимушених переселенців з України – це жінки з дітьми. Попри порівняно незначну чисельність чоловіків залучених до міграційних переміщень, у Німеччині отримали статус тимчасового переселенця близько 155 тис. чоловіків у віці 18-60 років.

²⁰ Уряд Німеччини змінює міграційну політику. *Наш вибір*. 6 лютого 2019 р. URL: <https://naszwybir.pl/uryad-nimechchynu-zminyuje-migratsijnu-polityku/>

Таблиця 1.2

Порівняльний аналіз демографічних характеристик вимушених та довоєнних мігрантів з України у Німеччині, 2021-2022 рр.

Показники	вимушені мігранти			довоєнні мігранти		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
<i>Чисельність та структура</i>						
Кількість мігрантів, тис. осіб	368,1	641,1	1009,3	58,7	96,6	155,3
Середній вік, років	27,3	34,9	32,1	41,0	43,2	42,4
Коефіцієнт гендерного співвідношення, на 1 тис. жінок	574			608		
Частка осіб у віці до 35 років, %	65,2	49	54,7	41,8	35,3	37,8
Частка осіб у віці до 18 років, %	46,7	25,9	33,3	13,3	7,8	9,9
Частка осіб у віці понад 65 років, %	7,1	9,6	8,7	15,8	15,4	15,6
<i>Сімейний стан</i>						
Частка неodrужених, %	67,7	52,7	58,4	41,2	26,4	31,6
Рівень шлюбності, на 1 тис. мігрантів	253	259	257	499	575	549
Рівень розлучуваності, на 1 тис. мігрантів	22	74	55	2	1	2

Джерело: побудовано автором за даними [21]

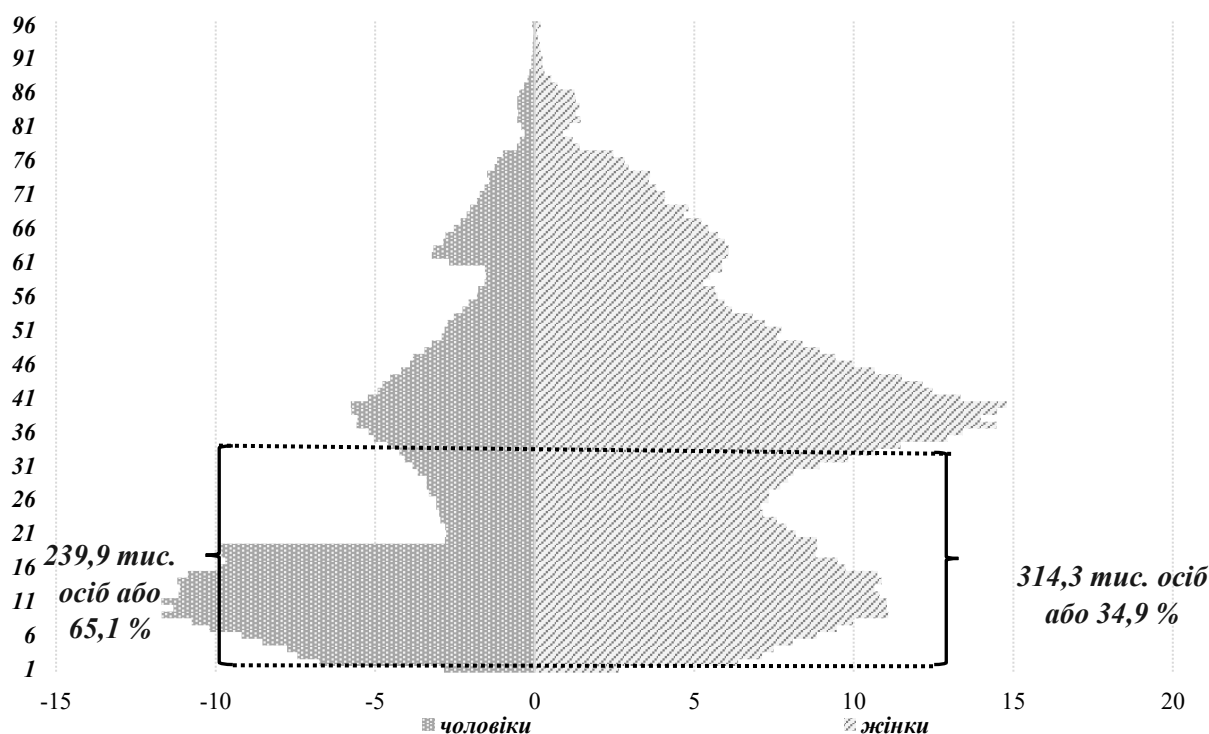

Рис. 1.13. Статевовікова структура вимушеної міграції з України до Німеччини, станом на 1 січня 2023 року, тис. осіб

Джерело: побудовано автором за даними [22]

²¹ Statistik über Schutzsuchende. URL: https://www.destatis.de/DE/Home/_inhalt.html

²² Statistik über Schutzsuchende URL:

<https://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1693467159005&code=12531#abreadcrumb>

Порівняльний аналіз вікових параметрів довоєнних мігрантів та вимушених переселенців з України в Німеччині дозволив виявити факт значного омолодження вікової структури громадян України за період 2021-2022 рр. через зниження середнього віку мігрантів на 10 років із 42,4 у 2022 році проти 32,2 – у 2021 році. При цьому частка осіб у віці старшому за працездатний та 35-64 рр у досліджуваному періоді знизилась на 6,9 в.п. та 9,8 в.п. відповідно, у той час як дітей – зросла на 19,8 в.п. (рис. 1.14).

Не менш визначальну роль у процесі оцінювання втрат людського потенціалу та напрацюванні реєміграційних механізмів орієнтованих на повернення та реінтеграцію вимушених мігрантів в Україні у поствоєнному періоді, відіграє інформація щодо сімейного стану утікачів від війни. Адже міцні шлюбно-сімейні відносини у подружжі слід розглядати, як дієвий інструмент повернення жінок та дітей до України у випадку стабілізації ситуації, так і засіб подальшого нарощення еміграційного вектору переміщень чоловіків з України спрямованого до поточних місць вимушеного проживання їх сімей та родин при нарощенні соціально-економічних розривів між Україною та Німеччиною.

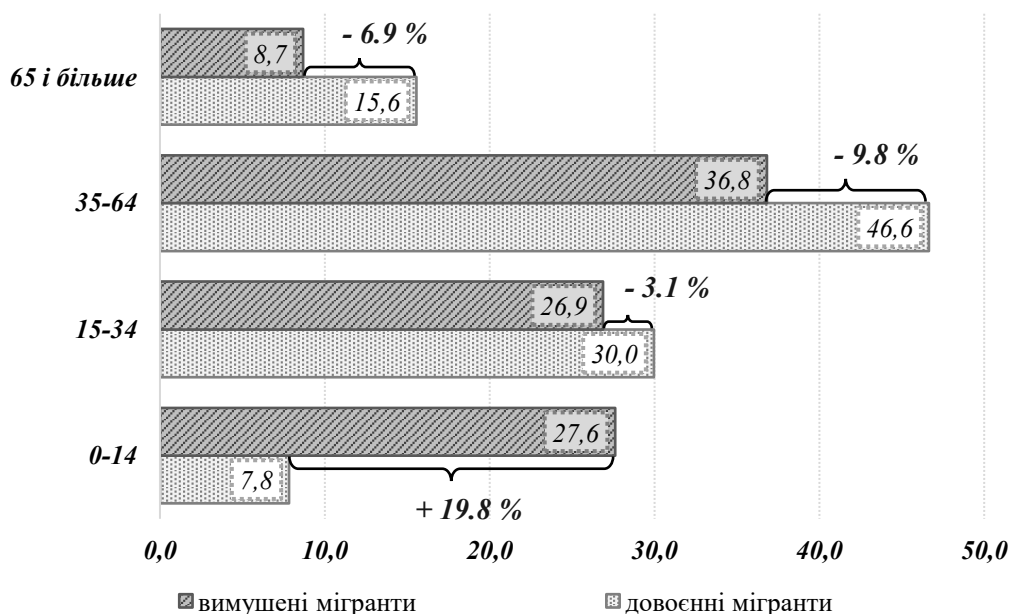

Рис. 1.14. Порівняльний аналіз вікової структури довоєнних мігрантів та вимушених переселенців з України в Німеччині станом на 1 січня 2023 року, %

Джерело: побудовано автором за даними [23]

Понад половина жінок та дві третини чоловіків з України, які отримали статус тимчасового захисту в Німеччині за сімейним станом неодружені. Рівень розлучуваності серед вимушених мігрантів порівняно невисокий, проте серед жінок значення даного показника майже у три рази вище ніж серед чоловіків (рис. 1.15). Очевидно, що ризики демографічних втрат зростають у міру зниження рівня шлюбності та зростання випадків розлучень серед мігрантів, так як відсутність усталених сімейних відносин, послаблює соціальні зв'язки із

²³ Statistik über Schutzsuchende URL:

<https://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1693467159005&code=12531#abreadcrumb>

територіями походження вимушених мігрантів. Оцінювання даних щодо сімейного стану довоєнних та вимушених мігрантів дозволило виявити тривожну тенденцію зниження рівня шлюбності із 549 до 257 осіб на 1 тис. громадян України та зростання кількості розлучень за період 2021-2022 рр. з 2 до 55 випадків на 1 тис. українських мігрантів. Таким чином, у процесі довоєнної міграції залучались у більшій мірі одружені трудові мігранти працездатного віку, тоді як сукупність вимушених переселенців у сімейному плані характеризується низьким рівнем урегульованості сімейних відносин, що в цілому підвищує ризики втрат людського потенціалу для України.

У інтелектуально-кадровому зрізі за даними соціологічних опитувань Інституту досліджень ринку праці та професійної підготовки 68 % українських біженців працездатного віку в Німеччині мають вищу освіту (тоді як в Україні близько 50 %) ще 16 % – професійну кваліфікацію [24], що наочно засвідчує високий рівень кваліфікації вимушених мігрантів з України. Додатково результати даного обстеження підтвердили тезу швидкої соціально-економічної адаптації мігрантів з України до умов проживання в Німеччині в тому числі їх працевлаштування, так як станом на весну 2023 року 18 % утікачів від війни у працездатному віці уже знайшли роботу на місцевому ринку праці, в той час як частка зайнятих серед тимчасових переселенців, які більше року проживають в Німеччині становила 28 %. Разом із тим середньомісячний рівень заробітку мігрантів з України у майже на третину менший, ніж у місцевого населення.

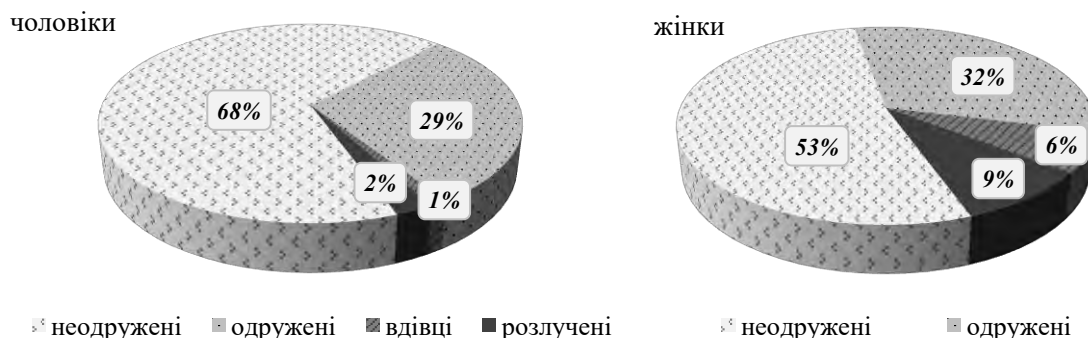

Рис. 1.15. Сімейний стан вимушених мігрантів з України у Німеччині станом на 1 січня 2023 року, %

Джерело: побудовано автором за даними [25]

Очевидно, що інтеграція жінок, особливо з малими дітьми відбувається значно повільніше, ніж чоловіків. Водночас три чверті вимушених мігрантів з України за даними Німецького інституту економічних досліджень [26] відвідують мовні та інтеграційні курси або уже їх завершили, а частка осіб, які не володіють

²⁴ Дослідження: Майже половина українців у ФРН надкваліфіковані. URL: <https://www.dw.com/uk/doslidzenna-majze-polovina-bizenciv-z-ukraini-u-frn-nadkvalifikovani-dla-roboti-aku-vikonuut/a-66432518>

²⁵ Statistik über Schutzsuchende URL: <https://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1693467159005&code=12531#breadcrumb>

²⁶ Як живеться у Німеччині біженцям з України – дослідження. URL: <https://www.dw.com/uk/ak-zivetsa-u-nimeccini-bizencam-z-ukraini-doslidzenna/a-66237029>

німецькою мовою упродовж 2022-2023 рр. скоротилася вдвічі – зі 41 до 18 %. У результаті українські мігранти з тимчасовим захистом в Німеччині характеризуються доволі низьким рівнем готовності повернутися в Україну у поствоєнному періоді (лише 31 %), так як 29 % планують залишатися тут назавжди, 15 % – ще на декілька років. Активізація процесів інтеграція українських переселенців працездатного віку, в тому числі їх працевлаштування з метою максимізації особистої економічної вигоди підвищує ймовірність формування та нарощення негативних рееміграційних намірів через наявність значних розривів у соціально-економічному розвитку обох країн.

Україно-німецький міграційний вектор вимушеної міграції є похідним від україно-польського, що актуалізує потребу вияву закономірностей, а також структурно-кваліметричних особливостей вимушеної міграції населення України до Польщі в умовах поточної загрози територіальній цілісності України.

1.2.2. Польща

Географічна, мовно-культурна та історична спорідненість населення України та Польщі сприяли формуванню та розвитку так званої міграційної системи, у якій, з одного боку, відбувався перерозподіл людських ресурсів з чітко вираженим міграційним вектором спрямування мігрантів «Україна-Польща», в той час як з іншого, спостерігалось поживлення та налагодження господарсько-економічних відносин між обома державами.

Після вступу Польщі до Євросоюзу в 2004 р., у даній країні створились передумови для масової еміграції місцевого населення працездатного віку до країн з вищим економічним розвитком та стандартами соціального забезпечення. У результаті відтоку висококваліфікованих кадрів у Польщі загострилась проблема дефіциту інтелектуально-кадрових ресурсів, особливо у галузях економіки з недостатньо високим рівнем оплати праці. З метою мінімізації деструктивного впливу та покриття втрат людського потенціалу, забезпечення високих темпів економічного зростання, органи державної влади Польщі почали впроваджувати заходи, які б спрощували механізм міграції та отримання дозволів на працю, розширювали легальні можливості працевлаштування для іммігрантів з України, а також навчання у освітніх закладах Польщі. Для прикладу, задля спрощення юридичних процедур оформлення на роботу громадянам України, які в'їхали на територію Польщі по біометричному паспорту було надано право тимчасово працювати без дозволу на працевлаштування на основі лише заяви роботодавця, зареєстрованої у місцевих органах влади. Зважаючи на значний попит працівників у сільськогосподарській галузі додатково для громадян 6 країн Східного партнерства, до якого входить й Україна, було спрощено процедурний алгоритм отримання дозволу працевлаштування на виконання сезонних робіт [27].

²⁷ Бабакова О. Робота за безвізом та інші несподіванки: як Польща змінює ринок праці для українців. URL: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2017/06/30/7067876/>

Погіршення безпекової ситуації на сході України в 2014 році активізували процеси переміщення людських ресурсів в межах україно-польської міграційної системи та поклали початок першій хвилі вимушеної міграції з України. Тим не менш до 2022 року кількість вимушених мігрантів була порівняно мізерною (менше 4 тис. осіб), більшість з них змогли швидко інтегруватись у польське суспільство та працевлаштуватись на місцевому ринку праці.

Водночас повномасштабне вторгнення РФ на територію України спровокувало розвиток другої хвилі вимушеної міграції до Польщі, яка за своїми масштабами та значенням в сотні разів перевищує попередню. Зокрема, за офіційними даними станом на початок липня 2023 року у Польщі зареєструвалось більше 1,6 млн осіб переселенців, проте активними залишалися лише 968 тис. реєстрацій, що в цілому підтверджує гіпотезу: Польщу слід розглядати як транзитну країну для міграції українських вимушених мігрантів.

У територіальному зрізі (рис. 1.16) центрами притягання вимушених переселенців у Польщі традиційно виступають найбільші міста, серед яких чільне місце займає Варшавська міська агломерація, де зареєстровано понад 150 тис. утікачів від війни з України або 75 % від загальної чисельності мігрантів у Мазовецькому воєводстві, Вроцлавська (близько 50 тис. осіб), Краківська (майже 45 тис. осіб), Познанська (37,9 тис. осіб).

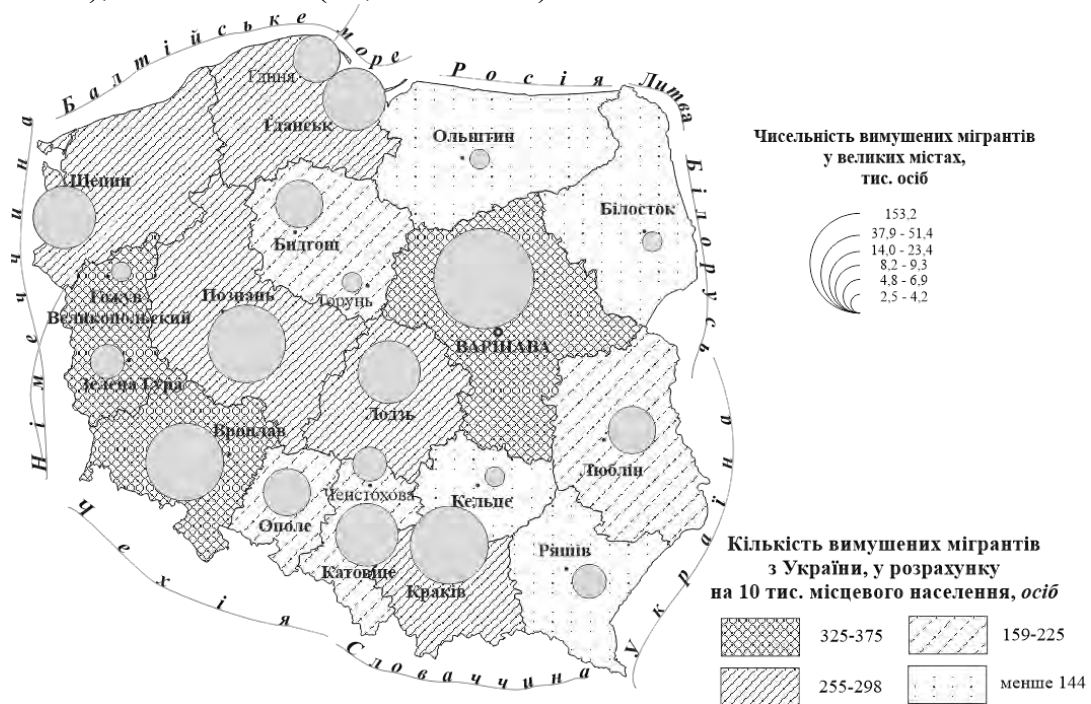

Рис. 1.16. Кількість вимушених мігрантів з України у Польщі, що припадає на 10 тис. місцевого населення, 01.07.2023 р.

Джерело: побудовано автором за даними [28]

До інших міст, які користуються популярністю серед переселенців з України варто віднести столиці воєводств Гданськ, Лодзь, Щецин, Катовіце, Бидгощ, Люблін та Жешув. З іншого боку, найменш привабливими для мігрантів з України залишалися північні та східні воєводства Польщі, які територіально

²⁸ Detailed statistics on persons registered in the register of citizens of Ukraine and members of their families. URL: <https://dane.gov.pl/en/dataset/2715,zarejestrowane-wnioski-o-nadanie-statusu-ukr/resource/49116/table>

наближені чи безпосередньо мають спільний кордон із Білоруссю, Російською Федерацією та Україною: Підляське, Свентокшицьке, Вармінсько-Мазурське, Підкарпатське. Зокрема, у даних адміністративно-територіальних одиницях кількість вимушених мігрантів не перевищує 150 осіб на 10 тис. місцевого населення.

Аналіз екістико-поселенської структури розселення вимушених мігрантів з України у Польщі дозволяє дійти висновку, що на відміну від Німеччини, де значна частка осіб з тимчасовим захистом проживає у сільській місцевості, у Польщі більшість мігрантів осіли у центрах економічної активності з високим дефіцитом робочої сили.

Рівень втрат людського потенціалу залежить як від чисельності мешканців України, які через погіршення безпекової ситуації покинули територію Батьківщини, так і від професійно-кваліфікаційних характеристик, знань та вмінь вимушених мігрантів, їх статево-вікових особливостей. Це актуалізує потребу глибокого аналізу даних соціально-демографічних параметрів біженців з України.

Згідно офіційних даних державних відомств Польщі станом на початок липня 2023 року у віковому зрізі на дітей у віці 0-19 років припадає майже половина усіх випадків вимушеної міграції. Помірно високий рівень міграційної активності спостерігається у вікових групах 25-44 роки (близько 30 %), в той час як населення у віці понад 50 років становить доволі незначну частку (близько 10 %) у сукупності вимушених міграцій з України до Польщі (рис. 1.17).

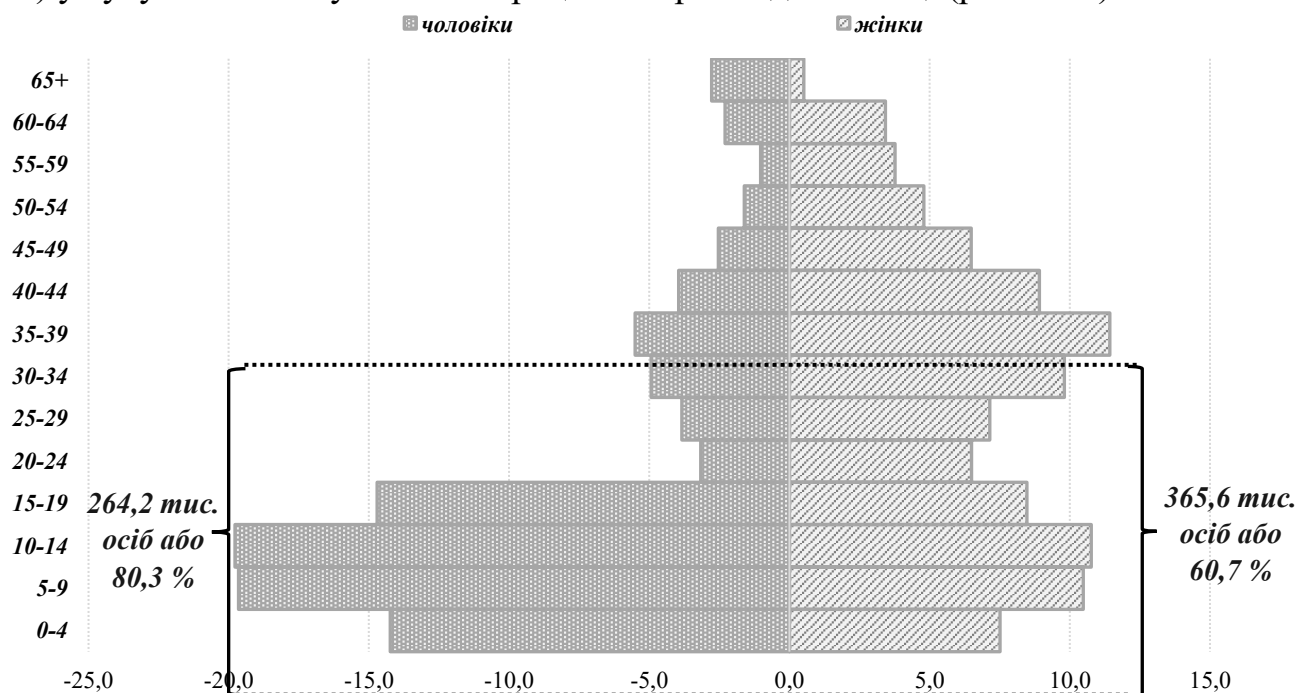

Рис. 1.17. Статево-вікова структура вимушеної міграції з України до Польщі, станом на 3 липня 2023 р., тис. осіб

Джерело: побудовано автором за даними [29]

²⁹ Detailed statistics on persons registered in the register of citizens of Ukraine and members of their families. URL: <https://dane.gov.pl/en/dataset/2715,zarejestrowane-wnioski-o-nadanie-statusu-ukr/resource/49116/table>

Таким чином, населення у старших вікових групах попри погіршення безпекової ситуації характеризується порівняно низьким рівнем міграційної активності через мовно-лінгвістичні та соціально-економічні труднощі у процесі їх інтеграції у приймаючий соціум. З іншого боку, порівняно менш залучена у міграційні процеси студентська молодь, що у великій мірі пов'язано із заборонаю на виїзд з України чоловіків у віці 18-60 рр.

Вікова структура біженців з України в Польщі зміщена у бік молодших вікових груп, позаяк у Німеччині серед зареєстрованих вимушених мігрантів у віці до 35 років припадає 34,9 % жінок та 65,1 % чоловіків, тоді як на противагу у Польщі 60,7 % та 80,3 % відповідно.

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України у 2022 році трансформувало структуру мігрантів за регіоном їх походження (рис. 1.18).

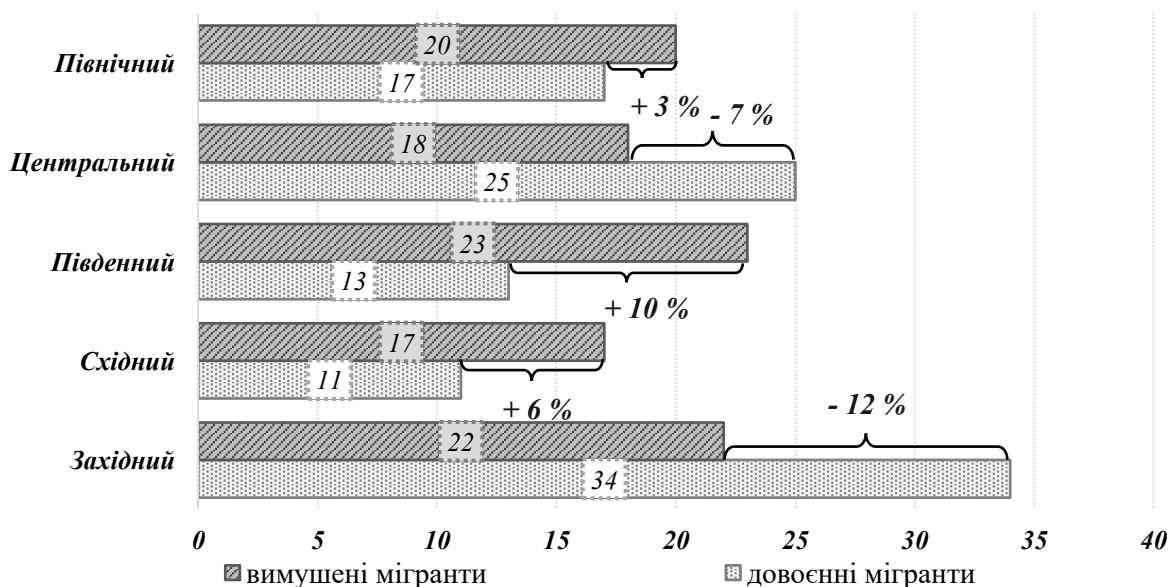

Рис. 1.18. Регіони походження довоєнних мігрантів та вимушених переселенців з України у Польщі, %

Джерело: побудовано автором за даними [30]

Так, за даними досліджень Департаменту статистики Національного банку Польщі, серед довоєнних мігрантів переважали вихідці із західної (34%) та центральної (25%) України, тоді як регіонами походження утікачів від війни зазвичай є східні, південні та північні, які найбільше постраждали у результаті бойових дій. За результатами опитувань біженців з України, серед усіх мігрантів з України переважають особи з вищою освітою. З початком війни серед біженців помітно зменшилася частка осіб старше 60 років. З іншого боку, для довоєнних мігрантів було характерне набагато краще знання польської мови та частіше працевлаштування [31].

³⁰ Життя та економічне становище мігрантів з України в Польщі—вплив пандемії та війни на характер міграції в Польщі URL: https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/04/Raport_Imigranci_UA.pdf

³¹ Життя та економічне становище мігрантів з України в Польщі—вплив пандемії та війни на характер міграції в Польщі URL: https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/04/Raport_Imigranci_UA.pdf

1.3. Соціально-демографічні наслідки вимушеної міграції населення з України

Масштабна вимушена міграція населення з України 2022 р. однозначно матиме довгостроковий вплив на розвиток соціально-економічних систем різного рівня, особливо у тих регіонах, які географічно наближені до зони бойових дій та найбільше від них постраждали. Незважаючи на очевидність негативного впливу вимушеної міграції на можливості формування та розвитку людського потенціалу України, питання математичного виміру соціально-демографічних ефектів (втрат) залишається мало дослідженим, в тому числі через відсутність достовірних статистичних даних та мінливість безпекової ситуації.

Зважаючи на те, що соціально-демографічні втрати України у результаті вимушеної міграції безпосередньо пов'язані із статевовіковими параметрами учасників міграційних процесів, нами розроблено методичний підхід до їх детермінації із використанням даних статистичних відомств ключових країн-реципієнтів мігрантів з України.

У абсолютному вимірі обсяги та міра впливу демографічних втрат та соціально-економічний розвиток країни видозмінюються у залежності від кількості зареєстрованих вимушених мігрантів у i -й когорті, j -му році, x статі, k -тій країні (формула 1.1)

$$ЗДВУ_{BM} = \Sigma ДВУ_{BM}(i, j, x, k) \quad (1.1)$$

$$ДВУ_{BM}(i, j, x) = \Sigma КВМУ(i, j, x, k) \quad (1.2)$$

де « i » – вікова група; « j » – рік; « x » – стать; « k » – країна вимушеної міграції; $ЗДВУ_{BM}$ – загальні демографічні втрати України внаслідок вимушених міграцій; $ДВУ_{BM}(i, j, x)$ – демографічні втрати України, спричинені вимушеною міграцією населення в i -тій віковій групі, j -тому році, x -статі; $КВМУ(i, j, k)$ – кількість зареєстрованих утікачів від війни з України в i -тій віковій групі, j -тому році, x -статі, k -тій країні.

Загальне рівняння для оцінювання впливу вимушеної міграції на зміну чисельності населення України i -тій віковій когорті в j -му році, x статі матиме вигляд (1.3, 1.4):

$$\text{Абсолютний вимір: } КН_{BM}(i, j, x) = КНУ_{2022}(i, x) - ВМУ(i, j, x) \quad (1.3)$$

$$\text{Відносний вимір: } D_{BM}(i, j, x) = \frac{ВМУ(i, j, x)}{КНУ_{2022}(i, x)} \quad (1.4)$$

$$D_{KH}(i, j, x) = \frac{КН_{BM}(i, j, x)}{КНУ_{2022}(i, x)} \quad (1.5)$$

де $КН_{BM}(i, j, x)$ – кількість населення, яке залишилось проживати в Україні в i -тій віковій групі, j -тому році, x статі; $КНУ_{2022}(i, x)$ – кількість населення, яке проживало в Україні станом на 1 січня 2022 року в i -тій віковій групі, x статі; $ВМУ(i, j, x)$ – чисельність груп вимушених мігрантів в i -тій віковій групі, j -тому році, x статі; $D_{BM}(i, j, x)$ – частка населення, яка вимушено покинула територію України та виїхала закордон в i -тій віковій групі, j -тому році, x статі; $D_{KH}(i, j, x)$

– частка населення, яка залишилась проживати в Україні в і-тій віковій групі, j-тому році, x статі.

Задля оцінювання впливу процесів вимушеної міграції на можливості розвитку соціально-демографічного та працересурсного потенціалу країни застосовано індикативний підхід, який передбачає розрахунок та порівняння значень загальних і спеціальних показників демографічного навантаження на початок 2022 та 2023 років (формули 1.6-1.9):

- коефіцієнт демографічного навантаження, у розрахунку на 1 тис. осіб економічно активного віку;

$$КДН = \frac{КН_{0-14} + КН_{71+}}{КН_{15-70}} * 1000 \quad (1.6)$$

- коефіцієнт старіння населення;

$$КСН = \frac{КН_{71+}}{КН} * 1000 \quad (1.7)$$

- коефіцієнт потенційного заміщення робочої сили, у розрахунку на 1 тис. осіб економічно активного віку;

$$КПЗРС = \frac{КН_{0-14}}{КН_{15-70}} * 1000 \quad (1.8)$$

- коефіцієнт гендерного співвідношення населення у економічно активному віці, у розрахунку на 1 тис. чоловіків.

$$КГСН_{15-70} = \frac{КЖ_{15-70}}{КЧ_{15-70}} * 1000 \quad (1.9)$$

де *КДН* - коефіцієнт демографічного навантаження; *КСН* – коефіцієнт старіння населення; *КПЗРС* - коефіцієнт потенційного заміщення робочої сили; *КГСН* - коефіцієнт гендерного співвідношення населення у економічно активному віці; *КН₀₋₁₄*, *КН₁₅₋₇₀*, *КН₇₁₊* - кількість населення у відповідних вікових групах; *КЖ₁₅₋₇₀*, *КЧ₁₅₋₇₀* – кількість чоловіків та жінок у економічно активному віці.

Зростання різниці у значеннях вищенаведених коефіцієнтів упродовж 2022 року дозволяє наочно детермінувати міру та характер впливу процесів вимушеної міграції на трансформацію статевовікової структури населення, в тому числі за ознакою його економічної активності.

Варто зазначити, що моделювання статевовікової структури демографічних втрат у результаті вимушеної міграції з України 2022 року здійснено на основі даних щодо вікового розподілу наявного населення України на 1 січня 2022 року та інформації Німецького статистичного офісу стосовно статевовікової структури вимушених мігрантів з України у розрізі однорічних вікових груп станом на 1 січня 2023 року.

Оскільки Німеччина займає перше місце за чисельністю утікачів від війни з України та найбільш вірогідно відображає усереднені тенденції розподілу вимушених мігрантів за ознакою статі та віку, виявлені закономірності у підсумку поширено на всю сукупність вимушених мігрантів, які офіційно зареєстровані закордоном у цьому статусі. Це дозволило здійснити імітаційне моделювання демографічних втрат України у результаті вимушеної міграції за статевовіковою ознакою у розрізі однорічних вікових груп (рис. 1.19).

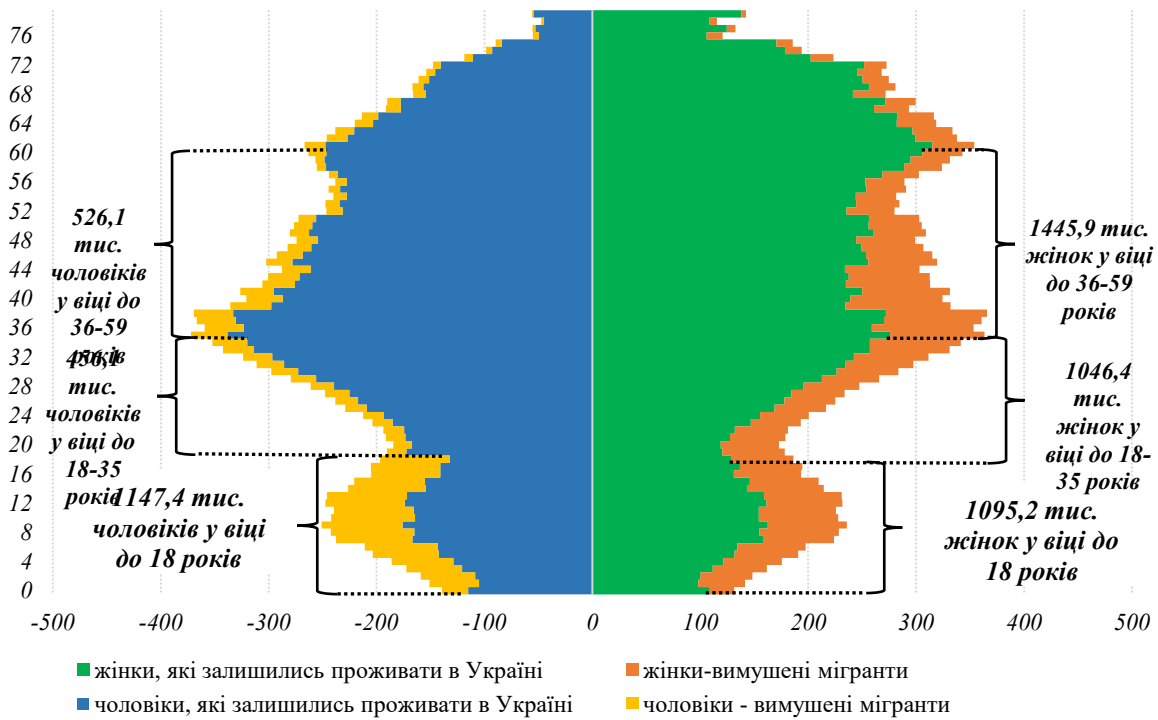

Рис. 1.19. Моделювання демографічних втрат України з врахуванням обсягів вимушеної міграції: статевовікова структура, станом на кінець 2022 року
Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Відтак, візуалізація математичних обчислень, яку здійснено на рисунках 1.19-1.21, підтверджують гіпотезу серйозності втрат соціально-демографічного потенціалу України.

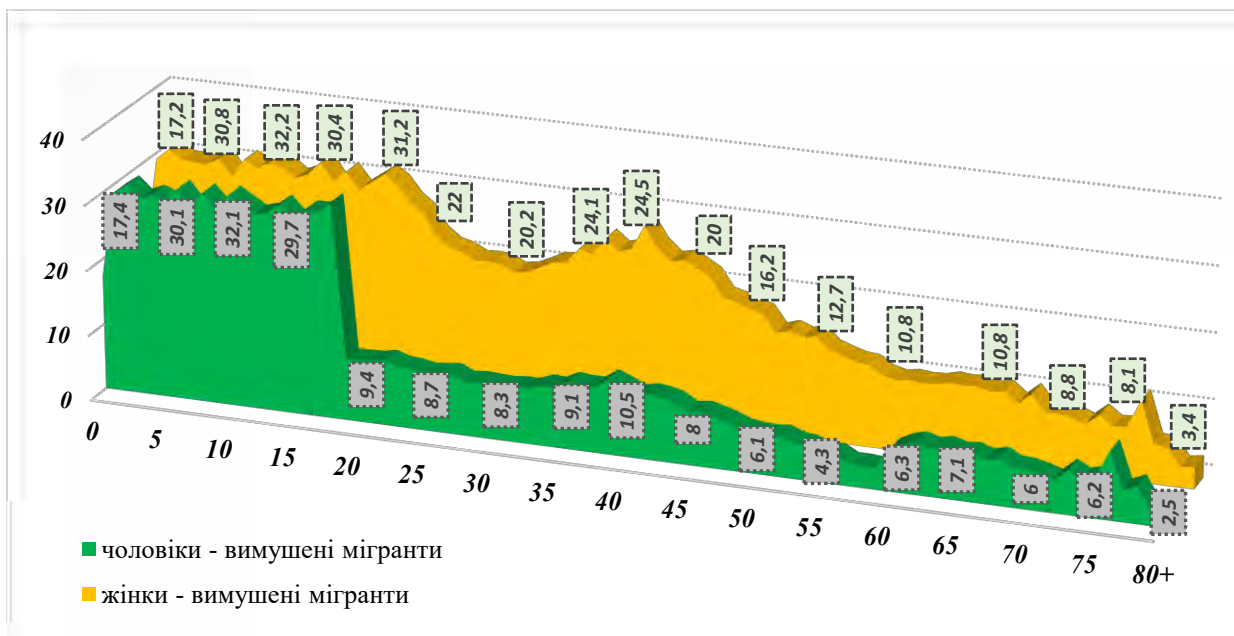

Рис. 1.20. Частка вимушеної міграції у загальній структурі населення України, % станом на 1 січня 2023 року
Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

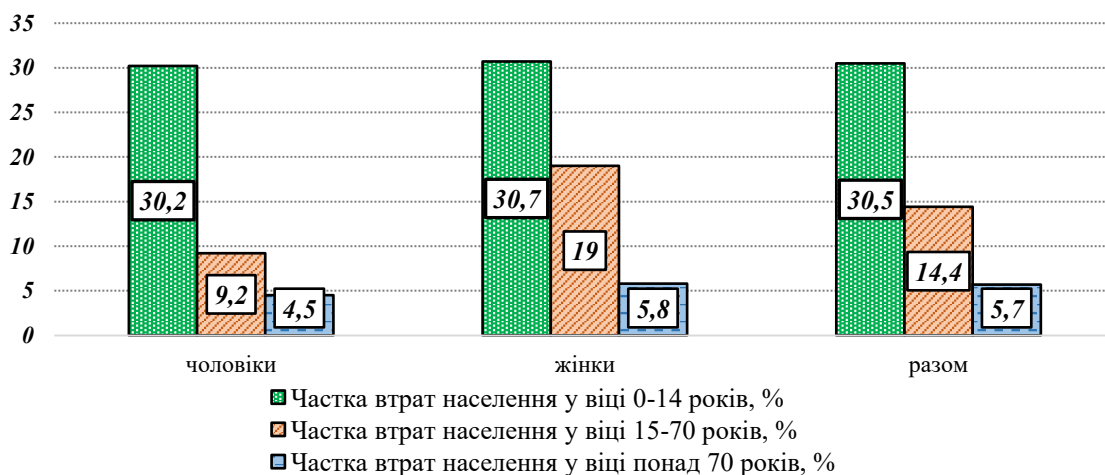

Рис. 1.21. Втрати населення України у проекції вимушеної міграції закордон: статевовікова структура, станом на початок 2023 р., %

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Зокрема, у віковій групі до 18 років виїхало закордон близько третини дітей, які станом на 1 січня 2022 року проживали в Україні. Високий рівень демографічних втрат спостерігається серед жіночої частини населення у репродуктивно активному віці 30-45 років, де частка вимушених мігрантів у відповідних вікових групах населення України коливається в межах 20-25 %. Водночас кількість населення у економічно активному віці в Україні у результаті еміграції скоротилась орієнтовно на 4,4 млн. осіб або 15 % за період 2022 року. При цьому у гендерному зрізі простежувалась тенденція трансформації статевої структури населення, так як на 100 жінок-мігрантів у віці 15-70 років припадало лише 44 чоловіки. Разом із тим населення у віці понад 70 років залучене порівняно незначно у процеси вимушеної міграції, оскільки у кількісному зрізі у даній віковій когорті виїхало лише 237 тис. осіб або 5,7 %.

Деформація статево-вікової структури знаходить своє відображення у зміні значень загальних та спеціальних коефіцієнтів демографічного навантаження (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Структурні зміни у демографічній ситуації України в умовах вимушеної міграції населення закордон, 2022-2023 рр.

Демографічні індикатори	станом на 1 січня 2022 р.			станом на 1 січня 2023 р.			Відхилення (2023-2022)		
	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.
Коефіцієнт потенційного заміщення робочої сили, у розрахунку на 1 тис. осіб ЕАН	201	217	186	163	167	159	-38	-50	-27
Коефіцієнт демографічного навантаження, у розрахунку на 1 тис. осіб ЕАН	345	310	377	323	265	382	-23	-45	4
Коефіцієнт старіння населення, %	10,7	7,1	13,9	12,1	7,7	16,1	1,3	0,6	2,2
Частка дітей у віці 0-14 років у загальній структурі населення, %	14,9	16,6	13,5	12,3	13,2	11,5	-2,6	-3,4	-2,0
Коефіцієнт гендерного співвідношення населення у ЕАН, у розрахунку на 1 тис. чоловіків	909			1018			109		

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

Результати імітаційного моделювання показали, що у результаті вимушеної міграції кількість дітей у загальній структурі населення за період 2022-2023 років зменшилась на 2,6 в.п. (із 14,9 до 12,3 %), при цьому чисельність хлопців у віковій групі 0-14 скорочувалась більш інтенсивно, ніж дівчаток (3,4 в.п. проти 2 в.п.). Високий рівень залучення хлопців у процеси вимушеної міграції вірогідно пов'язаний із мобілізаційними заходами воєнного періоду та введенням обмежень щодо виїзду чоловіків у віці понад 18 років.

Психологічний тиск та невизначеність ситуації, затягування військових дій на території України створили передумови для моделі міграційної поведінки у батьків орієнтованої першочергово на евакуацію саме неповнолітніх чоловіків. Масовий виїзд юнаків у віці до 18 років відобразився у зміні значень коефіцієнта потенційного заміщення робочої сили, який на загал упродовж 2022 року знизився на 38 осіб на 1 тис населення у економічно активному віці (з 201 до 163 осіб), в той час як серед чоловіків – на 50 осіб.

Таким чином, у зв'язку з масштабною міграцією населення України 2022 року та мобілізацією військовозобов'язаних чоловіків у найближчій перспективі слід очікувати на зростання інтелектуально-кадрового голоду у різних галузях економіки. Особливо гостро проблема дефіциту (нестачі) кадрів відчуватиметься у професіях, де зазвичай залучені представники сильної статі, в тому числі робітничих кваліфікацій.

Скорочення кількості населення у молодших вікових групах прискорили процеси старіння вікової структури мешканців України, що на практиці відобразилося у зростанні частки населення у віці понад 70 років, особливо серед жінок (2,2 в.п.). Відтак, суттєве скорочення кількості економічно активного населення поруч із зростання когорти осіб пенсійного віку та підвищення рівня фізичної та психологічної «інвалідизації суспільства» у результаті воєнного протистояння з ворогом та обстрілів цивільної інфраструктури значно посилило фінансове навантаження на статті витрат місцевих бюджетів, пов'язаних із забезпеченням соціального захисту та покриття фінансових потреб соціально вразливих категорій населення.

Варто зазначити, що наведені розрахунки дають загальне уявлення про рівень втрат та зміну структури населення України у результаті вимушених міграцій закордон, проте не враховують втрат серед мирного населення та військових, які загинули та продовжують гинути у результаті воєнних дій агресора починаючи із лютого 2022 року. Таким чином, реальні втрати людських ресурсів є значно більшими.

Додатково слід зазначити, що трансформація статевовікової структури унаслідок скорочення кількості населення наклала свій відбиток на процеси природного відтворення населення, в тому числі знизила рівень народжуваності в Україні.

Оскільки тенденції дітонародження у 2022 році мали би формуватися на основі усталених трендів довоєнного періоду (2021 року), виїзд значної кількості жінок репродуктивного віку, в тому числі вагітних, негативно вплинуло на обсяги природного відтворення в Україні 2022 року та ймовірно ще більш деструктивно впливатиме на обсяги народжуваності наступних років.

З метою детермінації природних демографічних втрат 2022 року у результаті скорочення кількості народжень дітей в Україні розроблено авторський методичний підхід до їх виміру.

У загальному вигляді кількість народжених дітей у j -тому році розраховується як добуток чисельності жінок у фертильному віці в розрізі i -тих однорічних вікових когорт та значень коефіцієнтів народжуваності в i -тій віковій групі матерів, які в сумі формують сумарний коефіцієнт народжуваності j -того року.

$$KD(i, j) = KJ(i, j) \times BKH(i, j) \quad (1.10) \quad SKH(j) = \sum BKH(i, j) \quad (1.11)$$

де $KD(i, j)$ – кількість дітей народжених матерями в i -тій віковій когорті у j -тому році; $KJ(i, j)$ – кількість жінок фертильного віку в i -тій віковій групі у j -тому році; $BKH(i, j)$ – вікові коефіцієнти народжуваності в i -тій віковій групі жінок у j -тому році; $SKH(j)$ – сумарний коефіцієнт народжуваності j -того року.

Зважаючи на те, що тенденції відтворення населення та його демографічної поведінки у 2022 році за звичних умов мали би у більшій мірі повторювати тренди 2021 року із врахуванням зміни чисельності жінок у фертильному віці у 2022 році, кількість дітей, яку потенційно могли б народити жінки України у 2022 році може розраховуватись за формулою 2.6:

$$TKD(i, 2022) = KJ(i, 2022) \times BKH(i, 2021) \quad (1.12)$$

$$ZTKD(2022) = \sum TKD(i, 2022)$$

де $TKD(i, 2022)$ – теоретична кількість дітей, яку могли б народити жінки в Україні в i -тій віковій групі у 2022 році при збереженні тенденцій відтворення населення 2021 року; $ZTKD(2022)$ – загальна кількість дітей, яку могли б народити жінки України у 2022 р.

Відтак реальна кількість дітей, що могла народитись в Україні у 2022 році у зв'язку з вимушеною міграцією жінок у фертильному віці обчислюється як:

$$PKD(i, 2022) = (KJ(i, 2022) - VMU_{жс}(i, 2022)) \times BKH(i, 2021) \quad (1.13)$$

де $PKD(i, 2022)$ – кількість дітей, яку народили матері в Україні в i -тій віковій групі із врахуванням вимушеної міграції жінок у віці 15-49 рр. закордон; $VMU_{жс}(i, 2022)$ – вимушена міграція жінок України у 2022 році в i -тій віковій групі; $BKH(i, 2021)$ – вікові коефіцієнти народжуваності в i -тій віковій групі жінок у 2021-му році.

Таким чином, рівень природних демографічних втрат у результаті зниження рівня народжуваності можна оцінювати як в абсолютному, так і відносному вимірах, в тому числі у розрізі однорічних вікових груп жінок.

$$\text{Абсолютний вимір: } VH(i, 2022) = TKD(i, 2022) - PKD(i, 2022) \quad (1.14)$$

$$ZVH(2022) = \sum VH(i, 2022) \quad (1.15) \quad \text{Відносн. вимір: } \Delta = \frac{PKD(i, 2022)}{TKD(i, 2022)} * 1000 \quad (1.16)$$

де $VH(i, 2022)$ – природні демографічні втрати у результаті вимушеної міграції жінок в i -тій віковій групі; $ZVH(2022)$ – загальні втрати народжуваності спричинені процесами вимушеної міграції жінок у фертильному віці.

Результати математичних обчислень дозволили встановити, що у зв'язку із виїздом жінок фертильного віку рівень народжуваності у 2022 році щонайменше знизився на 25 %. Так, за звичних умов у даному періоді часу могло б народитися близько 290 тис. осіб, проте через масову вимушену міграцію жінок у

репродуктивно активному віці, кількість випадків народжень дітей мала б не перевищувати 220 тис. осіб (рис. 1.22).

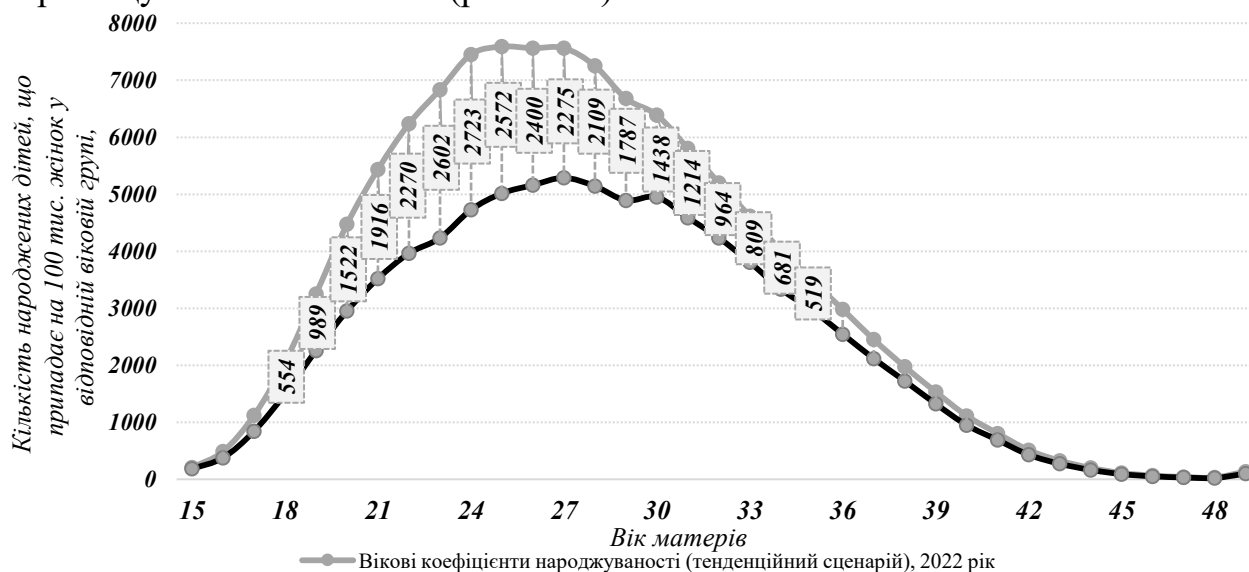

Рис. 1.22. Імітаційне моделювання природних демографічних втрат: наслідок вимушеної міграції жінок фертильного віку, 2022 рік

Примітка: емпіричний показник – рівень народжуваності у розрахунку на 100 тис. жінок у відповідній віковій групі

Джерело: побудовано на основі авторських розрахунків

У відносному вимірі найвищі темпи скорочення народжуваності зафіксовано у вікових групах матерів 23-28 років, де рівень природного відтворення знизився більш ніж на третину. Варто розуміти, що реальні втрати народжуваності будуть на порядок вищими, оскільки зниження народжуваності упродовж 2022 року відбувалось як через виїзд населення закордон, так і через зростання смертності серед цивільного населення у зв'язку з обстрілами цивільної інфраструктури.

Таким чином, результати обчислень наочно демонструють, що сучасна міграційна криза набула критичних розмірів і у порівнянні з іншими кризами є загрозою послаблення економічної, у тому числі демографічної безпеки країни. Це актуалізує потребу як оцінювання поточних демографічних втрат, а також розробки заходів і пропозицій, які слугуватимуть основою для формування державної політики рееміграції та інтеграції вимушених мігрантів з орієнтацією на нівелювання втрат людського потенціалу, особливо інтелектуально-кадрового.

РОЗДІЛ 2.

СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ ТА ІНСТРУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ ВИМУШЕНИМИ МІГРАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ У ПРОЕКЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

2.1. Інструменти забезпечення репатріації вимушених мігрантів: практики передових економік світу

Репатріація вимушених мігрантів є одним з найбільш гострих аспектів дискурсу функціонування української економіки в умовах війни та повоєнного відновлення. Важливість віднайдена дієвих механізмів повернення українців додому обумовлена, передусім, відчутними втратами Україною трудових ресурсів та людського капіталу, які, з однієї сторони є первинною передумовою збереження продуктивної спроможності країни та її регіонів³², з іншої - відіграватимуть роль лімітуючих факторів подальшого економічного розвитку. З огляду на те, що вимушена міграція населення притаманна практично усім збройним конфліктам, світовою спільнотою було накопичено істотний досвід у питанні репатріації біженців, який становить прикладну цінність для України. В цьому контексті, на особливу увагу заслуговує інструментарій повернення вимушених мігрантів, що застосовувався по завершенню війни у Боснії і Герцеговині, а також актуальні репатріаційні практики Ізраїлю. Інтерес до першого випадку обумовлений схожістю його окремих елементів із російським вторгненням в Україну. До нього саме воєнні кампанії, що супроводжували розпад Югославії, вважалися найбільш руйнівними збройними зіткненнями у Європі з часів Другої світової війни, а Боснія і Герцеговина була їх епіцентром³³. Увага до другого прикладу продиктована, найперше, успішністю політики репатріації, що проводиться державою Ізраїль попри існуючу перманентну небезпеку військових протистоянь. Відтак, згаданий досвід у сфері повернення вимушених мігрантів є достатньо релевантним для України та потребує детальнішого висвітлення і врахування у процесі вироблення відповідної державної політики.

Станом на кінець минулого століття у міжнародному правовому полі існувала низка нормативних актів, які кодифікували концептуальні підходи до репатріації біженців: Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Женевська конвенція про статус біженців 1951 року, висновки Виконавчого комітету УВКБ тощо. Втім, саме Балканська криза стала найбільшим у Європі прецедентом практичного застосування існуючого нагромадження формальних інструментів. Отриманий Європейським Союзом досвід знайшов своє відображення у Директиві 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу

³² Продуктивна спроможність економіки регіонів: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: наукова доповідь / наук. ред. д.е.н., проф. С.Л. Шульц; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України». Серія «Проблеми регіонального розвитку». Львів, 2022. 104 с. <https://ird.gov.ua/irdp/p20220037.pdf>

³³ Самчук Т. Мільйони переселених. Якими були європейські біженці у 20 столітті. *Медіа великих історій*. 2022. URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/miljony-pereselenyh-yakymy-bulyevropejski-bizhenczi-u-20-stolitti/>

переміщених осіб³⁴. Відповідно до неї тимчасовий захист розглядається як винятковий захід, строк дії якого має бути обмеженим. Окрім цього, у директиві акцентовано увагу на необхідності передбачення заходів, що забезпечують повернення користувачів тимчасового захисту до країни походження. Окреслені в згаданих документах ключові принципи повернення вимушених мігрантів були покладені в основу запропонованого ООН інтегрованого підходу, відомого як 4R – репатріація, реінтеграція, реабілітація та реконструкція – що передбачає реалізацію спектру відповідних заходів на національному, регіональному та місцевому рівнях, сукупність дипломатичних та гуманітарних акцій. «Відповідальність за створення умов для репатріації передусім покладається на країни походження, проте міжнародна спільнота виявляє готовність надавати підтримку та допомогу в ліквідації перешкод для добровільної репатріації, а також в реінтеграції поверненців, передусім жінок, дітей, молоді, людей з інвалідністю та осіб старшого віку. Така допомога може виявлятися у сприянні розвитку країн, куди повертаються біженці, а також безпосередньому наданні поверненням засобів до існування, допомоги у вирішенні житлових, земельних та майнових питань»³⁵. Відповідно, до розробки та реалізації політики репатріації залучаються усі зацікавлені сторони: країни донори та країни реципієнти, самі біженці, міжнародні організації, благодійні фонди, волонтери тощо. При цьому міжнародне законодавство надає перевагу саме добровільному поверненню, втім допускаючи й примусове^{36,37}. Таким чином, у світовій практиці репатріація розглядається одним з основних шляхів вирішення проблеми вимушених мігрантів після завершення дії тимчасового захисту. Водночас, необхідно зауважити, що розробка і ухвалення програм із репатріації впливають здебільшого на якість процесу її перебігу а не на прийняття рішення про повернення³⁸. Натомість, серед стимуляторів та дестимуляторів рееміграції найбільш значимими є:

1. **Безпекова ситуація.** Безсумнівно, усунення деструктивного чинника, який спричинив вимушену міграцію та гарантування безпеки є основними передумовами репатріації³⁹. Першочерговість даного чинника для вимушених

³⁴ Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences. *Official Journal of the European Communities*. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF>

³⁵ Малиновська О. Повернення вимушених мігрантів на батьківщину як найкраще рішення: чинники та засоби його забезпечення. *Національний інститут стратегічних досліджень. Центр економічних і соціальних досліджень*. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/povernennya-vymushenykh-mihrantiv-na-batkiivshchynu-yak-naykrashche>

³⁶ Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. №1. С. 53–72. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>

³⁷ Global Compact on Refugees. URL: <https://www.unhcr.org/media/global-compact-refugees-booklet>

³⁸ Малиновська О. Повернення вимушених мігрантів на батьківщину як найкраще рішення: чинники та засоби його забезпечення. *Національний інститут стратегічних досліджень. Центр економічних і соціальних досліджень*. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/povernennya-vymushenykh-mihrantiv-na-batkiivshchynu-yak-naykrashche>

³⁹ Гетман О. Як інші країни після воєн повертали своїх мігрантів і що робити Україні. *Економічна правда*. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/05/2/713185/>

мігрантів з України підтверджується соціальними опитуваннями⁴⁰;

2. Обмежений правовий статус. Часова визначеність тимчасового захисту найчастіше передбачає й відмінності у правах із громадянами країн перебування. В той час як частині вимушених мігрантів вдається адаптуватися до нових умов життя, зокрема в частині вивчення місцевої мови і пошуку роботи, інші, в силу низки причин призвичаюються виключно до соціальної допомоги⁴¹. Відповідно, припинення такої підтримки виступає вагомим чинником впливу на мотивацію біженців у контексті рееміграції. Втім, зауважимо, що країна реципієнт, керуючись власними інтересами, може сприяти інтеграції частини мігрантів із метою набуття кваліфікованих кадрів⁴²;

3. Інформаційне забезпечення. «Для зваженого рішення про повернення та усвідомлення, наскільки безпека досягнута, а умови проживання – прийнятні, біженці потребують достовірної інформації. Проведені в різний час опитування вигнанців з різних країн переконують, що основним джерелом інформації про ситуацію на батьківщині для них були усні розповіді очевидців, соціальні мережі, а також власні короточасні відвідини. Офіційна інформація, як від органів влади на батьківщині, так і в країні перебування, сприймалася з меншою довірою. Отже, можливість повернутися додому на короткий період для відвідин родини, перевірки збереження майна та оцінки ситуації можуть сприяти більш тривалому поверненню в майбутньому, коли дозволять умови»⁴³;

4. Соціальний капітал та соціальні зв'язки. Із даними чинниками «пов'язане відчуття приналежності до певної спільноти та до місця, яке ця спільнота вважає домом. Таке відчуття має кілька вимірів: по-перше, це зв'язок із місцем, де минули роки життя; по-друге, – з народом, етнічною групою; по-третє, – з державою, через належність до громадянства та реалізацію передбачених ним прав»⁴⁴;

5. Наявність житла та доступу до базових послуг, передусім медичних та освітніх. Вказаний аспект особливо актуальний для вимушених мігрантів чие майно безпосередньо перебувало у зоні бойових дій позаяк його відсутність або незадовільний стан унеможливорює нормальну життєдіяльність, а відтак істотно обтяжує процес репатріації⁴⁵;

⁴⁰ Вишлінський Г., Самойлюк М., Михайлишина Д., Томіліна М. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Центр економічної стратегії. 2023 URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/>

⁴¹ Янович А. Механізми адаптації, інтеграції та асиміляції вимушених мігрантів у приймаючий соціум: зарубіжний досвід. *Економіка та суспільство*. 2023. № 56, 9 с. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-68>

⁴² Дубровський В., Черкашин В., Вахітова А., Гетман О. Воєнні мігранти: світовий досвід та українські особливості. *Економічна експертна платформа*. 2024. URL: <https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf>

⁴³ Малиновська О. Повернення вимушених мігрантів на батьківщину як найкраще рішення: чинники та засоби його забезпечення. *Національний інститут стратегічних досліджень. Центр економічних і соціальних досліджень*. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/povernennya-vymushenykh-mihrantiv-na-batkivshchynu-yak-naykrashche>

⁴⁴ Там само

⁴⁵ Янович А. Повернення вимушених мігрантів як складова політики повоєного відновлення України // *Актуальні проблеми розвитку фінансово-економічної системи: пріоритети та перспективи: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих*

6. **Наявність роботи.** Доступ до ринку праці є наступною важливою передумовою прийняття рішення про повернення. Оскільки фінансове забезпечення, що надається із статусом тимчасового захисту та виплати, що стимулюють повернення, є обмеженими, можливість працевлаштування та отримання стабільного рівня доходу має вирішальне значення після повернення у країну походження;

7. **Географічна близькість та загальний рівень соціально-економічного розвитку у країні повернення.** «Помічено, що перебування вигнанців у країнах, які географічно ближче до батьківщини, полегшує повернення; охочіше біженці повертаються з менш розвинених країн, порівняно з більш розвиненими»⁴⁶;

Окреслений перелік чинників не є вичерпним і може варіюватися залежно від конкретних передумов та кон'юнктури, що склалася внаслідок виникнення міграційних потоків. Соціологічні опитування проведені серед вимушених мігрантів з України засвідчують, що на прийняття рішення про рееміграцію впливають також вік біженців, наявність дітей шкільного віку, мова побутового спілкування, фінансовий статус, відчуття провини через виїзд закордон тощо⁴⁷. Втім, проведений огляд факторів репатріації дозволяє глибше проаналізувати досвід повернення у Боснію і Герцеговину та Ізраїль з метою виявлення ключових особливостей даних процесів та їх подальшого врахування під час вироблення політики України у відповідній сфері.

Як зазначалося вище, війна у Боснії і Герцеговині, що тривала з квітня 1992 року до грудня 1995 року мала найбільш руйнівні наслідки серед усіх збройних протистоянь на території держав, що входили до складу Югославії. Країна втратила вбитими близько 2,3% населення⁴⁸, а на місцях звичного проживання, по завершенню бойових дій залишалося, лише 42% мешканців з довоєнних 4,4 млн. Окрім цього, аналогічний відсоток житлового фонду зазнав руйнувань. Протягом війни до європейських країн прибуло близько 700 тис. біженців (16 % довоєнного населення Боснії і Герцеговині), яким було надано тимчасовий захист, що передбачав повернення до країни донора по досягненню безпеки.

Дейтонська мирна угода, підписана у грудні 1995 року гарантувала право вимушених мігрантів на рееміграцію, для чого на владу Боснії і Герцеговині було покладено завдання забезпечення відповідних умов, зокрема в частині наданні інформації про ситуацію у місці повернення. «За сприяння працівників міжнародних організацій та миротворчих контингентів було проведено низку

учених.2023.

Львів,

94-95

https://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/Finansiv_ekon._bezpeki_bank._spravi_ta_s_trakh._biz/Doc/Zbirnyk_19.10.2023.pdf

⁴⁶ Малиновська О. Повернення вимушених мігрантів на батьківщину як найкраще рішення: чинники та засоби його забезпечення. *Національний інститут стратегічних досліджень. Центр економічних і соціальних досліджень*. 2024. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/povernennya-vymushenykh-mihrantiv-na-batkivshchynu-yak-naykrashche>

⁴⁷ Заїка Н. Не тільки житло і робота. Як ідентичність і туга за домом впливають на бажання українських біженців повернутися додому. *Вокс Україна*. 2024. URL: <https://voxukraine.org/ne-tilky-zhytlo-i-robotayak-identychnist-i-tuga-za-domom-vplyvayut-na-bazhannya-ukrayinskyh-bizhentsiv-povernutysya-dodomu>

⁴⁸ Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. *Бізнес Цензор*. 2022 URL: <https://biz.censor.net/m3330248>

ознайомчих візитів вигнанців до місць колишнього проживання. Біженці зустрічалися з представниками громад, куди мали повернутися, спілкувалися з місцевою владою, відвідували колишні домівки»⁴⁹. З огляду на значні руйнування житлового фонду, основним інструментом повернення вимушених мігрантів у Боснії і Герцеговині було визначено фінансову компенсацію за втрачене майно. Реалізація передбаченого мирною угодою плану репатріації, включала створення міжнародної Комісії у справах біженців та переміщених осіб, яка розглядала справи щодо вартості втраченого майна та розміру виплат за нього. Моніторинг виконання за процесом був покладений на Міністерство з прав людини та біженців, яке, втім, було створене лише через 7 років після завершення війни⁵⁰. Фінансування рееміграції здійснювалося переважно за рахунок коштів міжнародної спільноти, яке, окрім виплат на відновлення житла, включало кредити на заснування бізнесу, гуманітарну і грошову допомогу на поточні потреби, медичні послуги та забезпечення зайнятості.

Вирішальне значення для динаміки повернення мала політика країн перебування. Найбільшу кількість боснійських біженців прийняли Німеччина (45,7%), Австрія (12,4%), Швеція (8,4%), Швейцарія (3,5%) та Туреччина (3,4%). За оцінками УВКБ, через 10 років після підписання Дейтонської угоди до своїх домівок у БіГ повернулися менше половини вимушених мігрантів: з Німеччини виїхали практично усі біженці з країн колишньої Югославії, позаяк німецька влада скасувала тимчасовий захист, з Швейцарії близько половини, а в Австрії та скандинавських країнах більшість користувачів тимчасового захисту змінили його на постійний⁵¹.

Основною проблемою, що обтяжувала процес репатріації вимушених мігрантів з Боснії і Герцеговини стала слабкість державних інститутів, що позначилася на темпах соціально-економічного розвитку у країні після завершення війни. Причину такої ситуації слід шукати у політичній площині, оскільки наслідком укладення Дейтонської угоди було перетворення Боснії і Герцеговини на федерацію двох автономних квазідержавних утворень із низьким ступенем конвергенції, де кожен суб'єкт, керуючись власними інтересами, може істотно гальмувати загальнодержавні рішення. З одного боку повернення біженців до Боснії і Герцеговини позитивно вплинуло на конкурентоспроможність експортної продукції, через здобуті мігрантами закордоном знання та навички⁵². З іншого, недостатність структурних реформ призвела до високого рівня безробіття (понад 30%), зростання тіньового сектору

⁴⁹ Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. №1. С. 53–72. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>

⁵⁰ Калениченко-Мухоморова Т. Заморожений конфлікт. 20 років після війни в Югославії. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2015. URL: https://risu.ua/zamorozheniy-konflikt-20-rokiv-pislya-viyni-v-yugoslaviji_n73045

⁵¹ Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. №1. С. 53–72. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>

⁵² Дубровський В., Черкашин В., Вахітова А., Гетман О. Воєнні мігранти: світовий досвід та українські особливості. *Економічна експертна платформа*. 2024. URL: <https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf>

економіки, низького рівня внутрішніх інвестицій та заощаджень, а також слабких темпів відновлення промислового виробництва⁵³. Таким чином, політика рееміграції, що була направлена на фінансову компенсацію зруйнованого житла з метою його подальшого відновлення зазнала провалу, позаяк у соціально-економічних реаліях повоєнного часу велика кількість біженців поверталася лише з метою отримання реституцій, продажу власності та повернення у країну еміграції⁵⁴.

Щодо політики репатріації Ізраїлю, необхідно відмітити контекст її появи та характерні особливості, що відрізняють її від рееміграції, яка мала місце у Боснії і Герцеговині. В останньому випадку, зусилля міжнародної спільноти були направлені на повернення вимушених мігрантів з країни, що надавала тимчасовий захист, у їх власну країну, де вони перебували до початку бойових дій. Натомість в Ізраїлі, основною підставою для репатріації слугує етнічна приналежність до єврейського народу, незалежно від країни походження чи поточного громадянства.

Право євреїв на рееміграцію в Ізраїлі закріплене у Законі «Про повернення» 1950 р.⁵⁵ Репатріація в країну відбувається на постійній основі з моменту утворення держави Ізраїль у 1948 р. до тепер. В її основу покладено зміцнення національної безпеки та захист громадян в умовах періодичних військових конфліктів шляхом якісної розбудови власного силового апарату⁵⁶. Ефективність рееміграції досягається перш за все завдяки злагодженій координації дій різних державних структур в середині країни та за її межами, що дає репатріантам розуміння кожного подальшого кроку з моменту прийняття рішення про повернення. Ключова роль в організації процесу репатріації на її початковому етапі належить Єврейському агентству – Сохнут, представництва якого розосереджені по країнах світу, де: потенційний мігрант отримує усю необхідну інформацію та допомогу у проходженні передбачених процесом повернення попередніх процедур; узгоджується дата та місце майбутнього проживання; відбувається координація з відповідним муніципалітетом щодо підбору житла та подальшої інтеграції потенційного громадянина⁵⁷. Наступним етапом є перевірка, що здійснюється посольствами держави Ізраїль на предмет ризиків для національної безпеки в частині антисемітської діяльності та наявності кримінального минулого⁵⁸. За умов успішного проходження перелічених вище кроків, репатріанту видається піврічна віза із правом на

⁵³ Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан. *Бізнес Цензор*. 2022 URL: <https://biz.censor.net/m3330248>

⁵⁴ Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. №1. С. 53–72. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>

⁵⁵ Закон «Про повернення». *Jewish Virtual Library*. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-s-law-of-return>

⁵⁶ Войтовський К. Досвід Ізраїлю щодо формування стратегії національної безпеки. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/dosvid-izrayilyu-shchodo-formuvannya-stratehiyi-natsionalnoi>

⁵⁷ Досвід репатріації в Ізраїлі як приклад для наслідування в Україні. *Лівий Берег*. 2024. URL: https://lb.ua/blog/ngo_cpm/604686_dosvid_repatriatsii_izraili_yak.html

⁵⁸ Закон «Про повернення». *Jewish Virtual Library*. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-s-law-of-return>

подальше постійне місце проживання та коштом Сохнут організується переліт до Ізраїлю. Після прибуття репатріант отримує допомогу від уряду країни, що включає наступне:

➤ **З боку профільних Міністерств відповідальних за інтеграцію:**

▪ **Соціальну допомогу:** фінансове забезпечення на поточні потреби на термін до 1 року; безкоштовне медичне страхування для непрацюючих репатріантів на термін до 1 року з моменту репатріації;

▪ **Допомога з житлом:** фінансове забезпечення на оренду житла терміном до 4 років з моменту репатріації; пільгова іпотека та позики на одноразове придбання житла, які можна отримати протягом 15 років з моменту репатріації;

▪ **Допомогу у працевлаштуванні:** курси підготовки для отримання ліцензії на роботу; підвищення кваліфікації та перекваліфікація для репатріантів із вищою або спеціальною освітою;

▪ **Податкові пільги:** пільги щодо сплати муніципальних податків, що можуть бути використані у будь-які 12 місяців протягом перших 2 років з моменту репатріації; зменшений податок на одноразову купівлю нерухомості протягом 7 років з моменту репатріації;

▪ **Грошові позики** на відкриття та розвиток бізнесу для приватних підприємців;

➤ **З боку Міністерства освіти:** безкоштовний курс івриту із терміном навчання до 10 місяців, що може бути використаний у будь який час протягом 10 років з моменту репатріації; можливість здобуття вищої освіти протягом перших 3 років з моменту репатріації;

➤ **З боку Митниці:** митні пільги, у тому числі пільгове мито на ввезення товарів, придбання товарів місцевого виробництва, а також ввезення з-за кордону або придбання в Ізраїлі автомобіля, протягом 3 років з моменту репатріації;

➤ **З боку Податкової служби:** пільговий період для сплати податку на прибуток на термін 3,5 років з моменту репатріації.

Підкреслюючи успішність політики репатріації, що проводиться державою Ізраїль, необхідно також зауважити й її певні проблемні аспекти, зокрема труднощі у розрахунку потенційної кількості повернень, що позначається на кількості доступного житла та вакансій для майбутніх репатріантів. Втім, завдяки послідовному супроводу репатріантів на кожному етапі рееміграції та всебічній урядовій підтримці після прибуття до Ізраїлю з метою облегшення інтеграції у приймаючий соціум, у період 1948-2024 рр. країні вдалося повернути близько 3,5 млн євреїв, що на поточний момент складає понад 35% від загальної кількості населення⁵⁹. Окрім цього, варто відмітити значення факторів соціального капіталу та приналежності до спільноти в репатріаційних практиках Ізраїлю. З огляду на історичний контекст Другої світової війни, проголошення незалежності та низки арабо-ізраїльських війн, національна ідентифікація та відчуття залучення до спільної справи відстоювання права на

⁵⁹ Досвід репатріації в Ізраїлі як приклад для наслідування в Україні. *Лівий Берег*. 2024. URL: https://lb.ua/blog/ngo_cpm/604686_dosvid_repatriatsii_izraili_yak.html

власне існування, разом з безпекою та соціально-економічним розвитком відіграють вирішальну роль у прийнятті рішення про реєміграцію.

Для Боснії і Герцоговини проблема повернення вимушених мігрантів мала тимчасовий характер і на даний час практично втратила актуальність, в той час як в Ізраїлі репатріація є частиною державної політики, що узгоджена з іншими її складовими. У першому випадку політика реєміграції зазнала провалу через нову політичну архітектуру, яка була створена у Боснії та Герцоговині після завершення війни, що позначилося та слабкості державних інститутів, а відтак і темпах розвитку країни. У випадку Ізраїлю, послідовність державної політики у сфері національної безпеки у поєднанні з соціально-економічними факторами та відчуттям національної ідентичності позитивно впливають на прийняття рішення про реєміграцію. Таким чином, політика України щодо повернення власних біженців по завершенню активної фази бойових дій, опираючись на окреслений досвід, наукові дослідження та соціологічні опитування повинна носити характер комплексної програми, що є частиною загального плану відбудови та розвитку країни у майбутньому, та передбачати: розробку стратегії національної безпеки із врахуванням ризиків майбутніх військових протистоянь; розробку стратегії соціально-економічного розвитку країни після завершення бойових дій, враховуючи євроінтеграційні процеси; ухвалення та ратифікація відповідної нормативно-правової бази у сфері репатріації; налагодження співпраці з країнами-партнерами щодо організації реєміграції, включаючи інформаційну підтримку даного процесу; налагодження співпраці між державними відомствами, між якими буде розподілено функції щодо повернення та інтеграції вимушених мігрантів; надання всебічної урядової підтримки у процесі реінтеграції біженців у приймаючий соціум, включаючи забезпечення житлом, доступом до базових послуг та ринку праці тощо.

2.2. Резерви нівелювання втрат людського потенціалу в умовах вимушеної міграції населення України

Реалізація політики збереження людського потенціалу потребує насамперед розробки пакету базисних заходів і пропозицій, які слугуватимуть основою для формування державної політики реєміграції та інтеграції вимушених мігрантів орієнтованої на мінімізацію втрат людського потенціалу, в тому числі інтелектуально-кадрового, та забезпечення процесу планомірного відновлення та розбудови країни у поствоєнному періоді.

Відтак, з метою нівелювання втрат людського потенціалу України у результаті війни органам державної влади насамперед доцільно:

1. Створити умови для збереження соціально-демографічної стійкості країни через *впровадження заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності та посилення ролі інституту сім'ї, підвищення якості соціальних послуг як для ВПО, так і для місцевого населення.*

2. Забезпечити інтеграцію та асиміляцію ВПО, ефективно використання їхнього інтелектуально-кадрового потенціалу як активу для відновлення та зростання економіки приймаючих громад.

3. Розробити систему програмно-цільових орієнтирів політики реєміграції зовнішніх вимушених мігрантів до України.

4. Лібералізувати міграційне законодавство задля відновлення демографічної стійкості територій через спрощення процесів імміграції, легалізації, адаптації та інтеграції іммігрантів, особливо висококваліфікованих фахівців із країн, що розвиваються.

З метою акумулювання внутрішніх ресурсів до нарощення людського потенціалу доцільно реформувати наявну систему підтримки демовідтворювальних процесів, зокрема ухвалити **Національну програму стимулювання народжуваності**. У цьому відношенні насамперед доцільно:

✓ реалізовувати інформаційно-просвітницькі заходи щодо збереження та відтворення людського потенціалу, ролі інституту сім'ї та відповідального батьківства у відновленні соціально-демографічної стійкості країни, збереженні генофонду нації у повоєнному періоді;

✓ удосконалити нормативно-правове забезпечення соціальної захищеності багатодітних, малозабезпечених сімей, домогосподарств, які постраждали внаслідок бойових дій, вагітних жінок та жінок, які знаходяться у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку;

✓ застосувати нові фінансові механізми реалізації соціальної допомоги при народженні дитини через:

1) диверсифікацію видів економічної допомоги у залежності від типу поселення і фінансово-матеріального стану домогосподарств;

2) імплементацію практики державного інвестування фінансових ресурсів у ранній розвиток дітей;

3) збільшення розміру і тривалості гарантованих державою соціальних виплат домогосподарствам пропорційно до кількості неповнолітніх осіб у них.

Реалізація окреслених інструментів дозволить сформуванню серед населення репродуктивного віку психологічну установку, орієнтовану на розширене відтворення, підвищити відповідальність за відродження генофонду нації, збереження культури, мови та усталених традицій, посилити фінансово-економічну стійкість домогосподарств та їх здатність забезпечувати високі стандарти життя для молодого покоління в умовах соціально-економічної нестабільності.

Основними напрямками політики адаптації та асиміляції ВПО, використання їх інтелектуально-кадрового потенціалу як активу для відновлення та зростання економіки приймаючих громад, органам місцевої влади доцільно:

1) створювати нові робочі місця, зокрема через використання потенціалу релокованого бізнесу;

2) заохочувати місцевих роботодавців працевлаштувати ВПО через зменшення розмірів податкових відрахувань;

3) реалізовувати програми підтримки розвитку бізнес-ініціатив ВПО, стимулювання їх самозайнятості (отримання мікрокредитів, грантів та дотацій) через використання інструментів пільгового оподаткування та кредитування, податкових канікул;

4) проводити тренінги, курси та інші освітньо-просвітницькі заходи, спрямовані на ефективне використання і розвиток людського потенціалу ВПО, а також здобуття ними нових професійно-кваліфікаційних навиків із урахуванням потреб ринків праці приймаючих громад;

5) впровадити практику індивідуального (адресного) підходу до вирішення проблем розвитку людського потенціалу ВПО у розрізі ключових соціально-демографічних характеристик (вік, стать, освіта, сімейний стан, фінансово-майновий статус тощо).

Реалізація окреслених інструментів дозволить імплементувати бізнес-ідеї, досвід та ініціативи ВПО у приймаючих громадах, а, відтак, сприятиме ефективному використанню людського потенціалу та формуванню так званих «ядер соціально-економічного зростання» – тригерів повоєнного відновлення.

Зважаючи на обсяги та статевовікові характеристики вимушеної міграції, спроможність України нормалізувати процеси соціально-економічного розвитку великою мірою визначатиметься у площині здатності органів державної влади розробити та реалізувати ефективну політику рееміграції населення до України у поствоєнному періоді. Довготривала війна підвищує ризики неповернення громадян України у після воєнному періоді у зв'язку із зростанням ймовірності їх успішної інтеграції та адаптації у приймаючих соціумах.

Як засвідчує досвід Боснії та Герцеговини, процес рееміграції у поствоєнному періоді – це довгостроковий і повільний процес, який залежить від політики урядів приймаючих країн та тривалості дії соціальних програм підтримки тимчасових переселенців. За даними УВКБ ООН, після завершення військових дій у Боснії в 1990-х роках знадобилося десять років аби половина з двох мільйонів біженців і осіб із тимчасовим захистом повернулися додому⁶⁰.

Розробка та реалізація механізмів рееміграції та реінтеграції вимушених мігрантів повинна здійснюватися у тісній співпраці із органами влади ключових держав-реципієнтів людського потенціалу, мати довгостроковий характер та реалізовуватися поетапно за алгоритмом: **«зацікавлення потенційних реемігрантів» – «створення умов для їх повернення» – «забезпечення адаптації та інтеграції»**. Напрямами стратегії рееміграції населення є:

(1) *системна інформаційно-комунікаційна взаємодія між вимушеними мігрантами та органами регіональної, місцевої влади;*

(2) *створення середовища для розвитку бізнес-ініціатив з використанням міграційного капіталу та досвіду реемігрантів;*

(3) *максимальне забезпечення асиміляції реемігрантів у місцевий соціум через задоволення базових потреб, гідної оплати праці.*

Ключові заходи стратегії рееміграції населення у повоєнному періоді повинні передбачати:

➤ укладення двосторонніх договорів між Україною і країнами-реципієнтами вимушених мігрантів з питань реалізації програм стимулювання повернення громадян України, які включають заходи фінансово-матеріального забезпечення процесів рееміграції, у т.ч. компенсації трансакційних витрат,

⁶⁰ After The War Was Over. — Balkan Images 2005. URL: <https://www.unhcr.org/sites/default/files/legacy/pdf/433bded34.pdf>.

пов'язаних із міждержавним (міжконтинентальним) переїздом вимушених переселенців та їх родин до України, психологічної підтримки;

Для прикладу, станом на 1 січня 2024 року Швейцарія, Норвегія, Фінляндія, Чехія, Ірландія та Велика Британія вже запровадили програми виплати компенсацій біженцям, які вирішили повернутися до України. Наприклад, уряд Швейцарії на кожному вимушеного мігранта, який ухвалить рішення реемігрувати виділяє від 1 тисячі до понад 4 тисячі доларів США. Відповідно до планів швейцарської влади, 80% утікачів від війни мали би повернутися в Україну упродовж 2024-2025 рр. добровільно, в той час як 20 % залишитись проживати в країні до кінця терміну легального перебування;⁶¹

➤ проведення інформаційно-просвітницьких заходів щодо можливостей і перспектив реалізації професійно-кваліфікаційного та фінансово-інвестиційного капіталу вимушених мігрантів у поствоєнному періоді;

➤ надання допомоги у працевлаштуванні та стимулювання зайнятості реемігрантів відповідно до потреб регіональних ринків праці через розширення дії програм перекваліфікації та працевлаштування у безпечних регіонах, організацію ярмарків вакансій тощо;

➤ запровадження режиму пільгового кредитування бізнес-ініціатив реемігрантів, а також грантова підтримка проєктів самозайнятості.

➤ забезпечення фінансової інклюзії реемігрантів, які мають намір реалізовувати міграційний капітал у реальний сектор економіки шляхом проведення тренінгів, навчальних програм тощо.

Задля лібералізації міграційного законодавства відповідно до запитів місцевого економічного розвитку щодо задоволення потреб у людських ресурсах, регіональних ринків праці у робочій силі доцільно забезпечити:

1) створення нових, високооплачуваних вакансій для висококваліфікованих іммігрантів, які матимуть вагому суспільно-економічну користь для розбудови національної економіки.

2) удосконалення програми соціально-культурної інтеграції та адаптації іммігрантів, у т.ч. організація курсів з вивчення української мови та історії України, забезпечення культурно-правової та соціально-економічної адаптації.

3) врегулювання правового статусу нелегальних іммігрантів, які проживають на території України протягом тривалого часу, мають постійне місце праці, створили сім'ю та не мають кримінального досвіду.

Реалізація вищенаведених рекомендацій дозволить створити передумови для інгібування критичних тенденцій та нормалізації процесів відтворення населення, в тому числі збереження та розвитку людського потенціалу. Зокрема, з одного боку, наростити кількісну складову людського потенціалу через формування серед населення репродуктивного віку психологічної установки орієнтованої на розширене відтворення поколінь, підвищення відповідальності молодих сімей перед суспільством за відродження генофонду нації, збереження культури, мови та усталених традицій, посилення фінансово-економічної

⁶¹ Які країни платять українцям за повернення додому. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua/article/aki-kraini-platat-ukraincam-za-povernenna-dodomu-11351>

стійкості домогосподарств та їх здатності забезпечувати належний догляд та виховання дітей в умовах ринкових та військово-політичних турбулентностей.

З іншого боку, забезпечити зростання якісної компоненти людського потенціалу через забезпечення супроводу процесів реєміграції вимушених переселенців з-за кордону та застосування їх фінансового та людського капіталу (грошових коштів, професійної кваліфікації, знань, навичок та умінь), здобутих у період проживання за кордоном, у процесі нормалізації та відбудови країни післявоєнного періоду.

ВИСНОВКИ

Результати моніторингу обсягів та структурно-кваліметричних параметрів вимушеної міграції населення України дозволили сформувати соціально-демографічний портрет вимушеного мігранта з України. У кількісному вимірі найвищий рівень еміграції з України зафіксовано у Німеччині, Польщі та Чехії, на які припадає майже 40 % сукупності вимушених мігрантів. Із 4,2 млн вимушених переселенців зареєстрованих у країнах ЄС на дітей у віці до 18 років припадає 37 %, ще 26 % та 36 % мігрантів здійснили вимушений переїзд у віці 18-34 рр. та 35-64 рр. відповідно. Встановлено, що вимушені мігранти воєнного періоду – це переважно жінки у віці 30-40 років з дитиною або багатодітні сім'ї, які здебільшого погано володіють державною мовою країн-реципієнтів, характеризуються низьким рівнем соціально-економічної опірності та лінгвістично-психологічної адаптивності до правил життя приймаючого соціуму.

Доведено, що втрати людських ресурсів у поточних обсягах мають катастрофічні наслідки для розвитку людського потенціалу України (упродовж 2022-2023 років виїхали з України та отримали статус тимчасового захисту у країнах ЄС близько 20 % дітей та 18,7 % та 13,3 % жінок у віці 18-34 рр., та 35-65 рр. відповідно, які у 2021 році проживали в Україні).

Із використанням методу дзеркальної статистики визначено, що найбільшими країнами-реципієнтами жіночої частини дорослого населення (близько 80 %) в умовах війни РФ проти України були Італія, Польща та Литва, а для чоловіків – Угорщина, Португалія, Ісландія, Франція та Румунія. Зафіксовано зростання обсягів нелегальної міграції чоловіків призовного віку у 2022 році в 23,6 рази, що засвідчує функціонування корупційних схем перетину кордону та в умовах воєнної агресії РФ підриває основи обороноздатності України.

Узагальнено соціально-демографічні характеристики вимушених мігрантів з України у Німеччині та Польщі. Встановлено що до Німеччини переїхало понад 550 тис. громадян України у віці до 35 років, з них 314,3 тис. припадає на жінок та 239,9 тис. – на чоловіків. У статевому зрізі особливо висока міграційна активність спостерігається серед жінок у вікових групах 0-18 та 30-50 років. У процесі довоєнної міграції залучались у більшій мірі одружені мігранти працездатного віку, тоді як сукупність вимушених переселенців у сімейному плані характеризується низьким рівнем урегульованості сімейних відносин. Понад половина жінок та дві третини чоловіків з України, які отримали статус тимчасового захисту в Німеччині, за сімейним станом неодружені. Рівень розлучуваності серед вимушених мігрантів порівняно невисокий, проте серед жінок значення даного показника майже у три рази вище ніж серед чоловіків. 68 % українських біженців працездатного віку в Німеччині мають вищу освіту. Вікова структура біженців з України в Польщі зміщена у бік молодших вікових груп. Регіонами походження довоєнних мігрантів у Польщі були здебільшого західні та центральні, тоді як вимушених – східні, південні та північні, які найбільше постраждали у результаті бойових дій. Виявлено специфічні ознаки в екістико-територіальному розселенні вимушених мігрантів: у Польщі центрами

осідання є урбанізовані агломерації та центри економічної активності з високим дефіцитом робочої сили (Варшава, Вроцлав, Краків), тоді як у Німеччині лівова частка утікачів від війни проживає в невеликих містах та селах.

З метою оцінювання соціально-демографічних наслідків вимушеної міграції здійснено імітаційне моделювання демографічних втрат України та детермінувано рівень деформації статевовікової та працересурсної структури населення. Так, чисельність населення у економічно активному віці в Україні у результаті вимушеної еміграції скоротилась орієнтовно на 4,4 млн. осіб або 15 % за період 2022 року. При цьому у гендерному зрізі простежувалась тенденція трансформації статевої структури населення, так як на 100 жінок-мігрантів у віці 15-70 років припадало лише 44 чоловіки. Кількість дітей у загальній структурі населення за період 2022-2023 років зменшилась на 2,6 в.п. Скорочення чисельності населення у молодших вікових групах прискорили процеси старіння вікової структури мешканців України, що на практиці відобразилося у зростанні частки населення у віці понад 70 років, особливо серед жінок (2,2 в.п.). У зв'язку із виїздом жінок фертильного віку рівень народжуваності у 2022 році щонайменше знизився на 25 %.

Аналіз світового досвіду репатріації вимушених мігрантів дозволив дійти висновку, що політика України стосовно повернення власних біженців у поствоєнному періоді повинна носити системний характер та включати: розробку стратегії національної безпеки із врахуванням ризиків майбутніх військових протистоянь та соціально-економічного розвитку країни; ухвалення та ратифікацію відповідної нормативно-правової бази у сфері репатріації; налагодження співпраці з країнами-партнерами щодо організації рееміграції, в тому числі інформаційну підтримку даного процесу; налагодження співпраці між державними відомствами, між якими буде розподілено функції щодо повернення та інтеграції вимушених мігрантів; надання всебічної урядової підтримки у процесі реінтеграції біженців у приймаючий соціум, включаючи забезпечення житлом, доступом до базових послуг та ринку праці.

Задля нівелювання втрат людського потенціалу України у результаті війни органам державної влади доцільно реалізовувати заходи орієнтовані на збереження соціально-демографічної стійкості країни через впровадження заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності та посилення ролі інституту сім'ї, підвищення якості соціальних послуг як для ВПО, так і для місцевого населення. Не менш прикладне значення матимуть заходи спрямовані на лібералізацію міграційного законодавства шляхом спрощення процесів імміграції, легалізації, адаптації та інтеграції іммігрантів, особливо висококваліфікованих фахівців із країн, що розвиваються, а також забезпечення інтеграції та асиміляції ВПО, створення умов для ефективного використання їхнього інтелектуально-кадрового потенціалу як активу для відновлення та зростання економіки приймаючих громад.